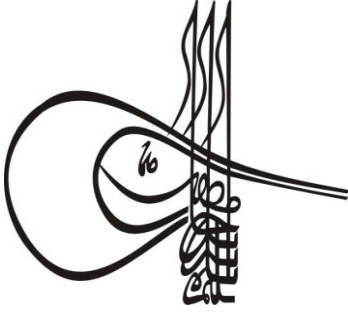

Turkish Studies

Social Sciences

Volume 13/18, Summer 2018, p. 41-73

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14126>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Eylül 2018

✓ Accepted/Kabul: Eylül 2018

✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. Emrah AKBAŞ – Doç. Dr. Özcan GÜNGÖR

This article was checked by iThenticate.

ÖZDALGA’NIN PERSPEKTİFİNDEN TÜRKİYE’DE DİN-DEVLET VE TOPLUM İLİŞKİLERİ

*Sümeyya AKYOL KAHVECİ**

ÖZET

Modernite ve sonrasında seyreden küreselleşme süreçleri dünyada hızlı bir değişim ve dönüşüm dalgasına yol açmıştır. Ancak yeryüzündeki tüm coğrafyada bu dönüşümün yansımaları farklı olmuştur. Değişimin en çok etkili olduğu alan da toplumsal kontrol ve güç odaklarında olmuş böylece siyasi erkle doğrudan ilişkili olan kilise bağlamı dini alan ve bunun üzerinden sağlanan toplumsal kontrol mekanizmaları hızla dönüşmüştür. Ancak modernleşmeye verilen tepkiler tek yönlü olmamış, toplumsal, tarihsel ve coğrafi şartlara göre karmaşık bir görünüm kazanmış ve kazanmaya devam etmektedir. Elizabeth Özdalga, din-devlet ve toplum ilişkilerinin Batı Avrupa’daki serencamını sosyolojik açıdan yordamakta ardından genelde Müslüman coğrafyada özelden Türkiye’deki gelişim sürecini karşılaştırmalı olarak değerlendirmektedir. Söz konusu bu karşılaştırmalı yaklaşımın yanı sıra modern ve ardılı dönemde din-toplum-devlet ilişkilerine sosyolojik bakabilmenin koşullarını eleştirel bir çerçevede ortaya koymaktadır. Dini alana yönelik indirgemeci yaklaşımları eleştiri süzgecinden geçiren Özdalga, tarihsel ve bağlamsal bir yaklaşım geliştirmektedir. Bu yaklaşımın ardından İslam ve toplum ilişkilerine objektif bakma iddiasında olan Özdalga, evrensel ve sentezci bir yaklaşımla, sosyolojik ve tarihsel bir zeminde Müslüman toplumların, modernleşmeyle etkileşimini ve geçirdikleri değişimi inceleme konusu etmektedir. Türkiye’deki modernleşme ve demokratikleşme sürecini de eleştirel olarak ele alan Özdalga, mevcut durumun iç ve dış nedenlerine yakından mercek tutmanın yanı sıra, Türkiye’deki din-devlet ve toplum ilişkilerini aydınlar ve siyasi liderler üzerinden oluşturduğu tipolojiler üzerinden müşahhaslaştırmakta; diğer taraftan da sivil toplumun gelişimi, din eğitimi, başörtüsü, dini cemaatlerin ortaya çıkardığı çoğulculuk gibi tartışmalı konuları, kurucu ideolojiyle olan çatışmalı ilişkilere rağmen moderniteyle ilişkili süreçler bağlamında ve modernite lehine bir gelişme olarak sosyolojik inceleme konusu etmektedir.

Dr., Kırıkkale Üni. Fen Edebiyat F., El-mek: kahvecisumeyyaakyol@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Elizabeth Özdalga, Türkiye, din, devlet, toplum

RELIGION, STATE AND SOCIETY RELATIONS IN TURKEY FROM THE PERSPECTIVE OF ÖZDALGA

ABSTRACT

Modernity and globalization processes following it have given rise to a dramatic surge of change and transformation all around the world. Nevertheless, the reflections of this change have been experienced differently in different locations of the globe. The area where the change has most deeply been experienced is that of the social control and power groups, thus the area of religion in the context of the Church and social control mechanisms associated with it have undergone a quick transformation. However, responses given to modernisation have not been one-way; instead they have assumed and are still assuming a complicated appearance according to social, historical and geographical conditions. Elizabeth Özdalga is sociologically evaluating the effect of religion-state and society relations in Europe and then is comparatively appraising how this process evolves in the Islamic geography in general and in Turkey in particular. In addition to this comparative approach of hers, she critically frames the conditions of sociologically looking at religion-state and society relations in the modern and the following times. Criticising reductive approaches to the area of religion, Özdalga develops a historical and contextual approach. Claiming to be objective in her approach to Islam and society relations, Özdalga studies on a sociological and historical background the effect of Islamic societies on modernisation and the change they have undergone through a universal and unifying method. Analysing the modernisation and democratisation process in Turkey critically too, Özdalga, as well as looking closely at the internal and external reasons behind the current situation, personifies religion-state and society relations in Turkey through the typologies she formed via intellectuals and political leaders on the one hand and sociologically studies controversial issues such as the development of the civil society, religious education, head-scarf and the plurality created by religious communities in a context of modernity-related processes and as a development to the benefit of modernity in spite of conflicting relation with the founder ideology on the other hand.

STRUCTURED ABSTRACT

Introduction and Objective

Under the effect of the globalization process that criss-crosses the statehood process horizontally-vertically, temporally and spatially, new world-order forms created by multiple dynamics and centres give shape to sociological studies dealing with Turkey, as well. Considering the periodic change experienced by the mentioned formations and constructions, the changeability of the studies focusing on the social

structure and change in Turkey also become apparent. It is worth noting that Özdalga's studies over Turkey bear the traces of this changeability.

Theoretical Framework

One of the researchers with a long term career and a deep grasp of Turkey's geopolitical position, cultural and historical accumulation as well as its relationships with the existing and future world and especially with the EU, Özdalga has been examined through an integrated approach. In accordance with this, the researcher's works have been critically discussed, which she put forward in the context of conjectural changes regarding the relations between religion, state and society in Turkey and in the trilogy of theory, reality and ideology with the aim of getting sociological theories and approaches and societal reality overlap.

Findings and Discussion

Making The Idea to Look at Religion Sociologically Viable

Özdalga claims to look at the relations between religion and society from a sociological and historical perspective, criticizing the reductive attitudes emerging in the modern times. This claim presupposes two basic deductions, the first of which is to criticise the reductive approach viewing religion as an institution emerging as a result of social conditions, emphasizing its epistemological authenticity that cannot be reduced to mere self-interest and its binary nature and supporting this by means of historical and cultural arguments. The other one regards it as a fallacy to consider religious revival observed in different places and locations to be an abnormality of modernity. Instead, religion has managed to maintain its social vitality by producing new answers to the meaning crisis experienced in the modern times.

Özdalga's idea to look at the sphere of religion sociologically involves a holistic approach, as well. All religions are based on a universal growth chronology albeit variations in temporal and spatial experiences. And it is claimed that Islam did not give birth to a new symbol but gave its peculiar colour to the symbols it found readily available in the Judeo-Christian tradition, which ideally necessitates an eventual unification. This ideal is attempted to be revealed through an interpretivist approach called total hermeneutics to historical, social and cultural phenomena.

Although it is appropriate to support with historical phenomena the theoretical approach concerning religion's coming up with meaningful answers to the crises of the modernity through symbols in the modern times by criticizing reductive approaches to the relations between religion and society and underlining the binary nature of religion, the idea that religion will assume a single appearance by following a universal path remains to be a mere prediction. Özdalga's thesis that modernity will sooner or later monopolise also the sphere of religion on the universal growth path seem to be put forward as an antithesis to the thesis of "the clash of civilizations." Moreover, it is also emphasised that the claim that religion is meaningful to the extent that it serves the social consensus is nothing but a fallacy. The potential of a conflict between religion and society, which is underlined by Özdalga, doesn't imply a clash between civilizations. On the contrary, it is a sign of a betweenness of differences as a blessing and gaining of modernity albeit being paradoxical. Her presupposition that modernity is the terminus of the universal path drifts

Özdalga towards the shores of the Western centrism. Considering Özdalga's claim that religion can be evaluated sociologically and her analyses together, it seems logical to conclude that the relations between religion and society cannot be appraised objectively in every given time period or location as a result of her idea that Western-centrism and modernity is a universal fact.

The Social Reflections of Islam-Modernity Experiences and Turkey

While Özdalga's studies regarding the religion, state and society in Turkey go on with regard to Islam's periodic repercussions, the action-reaction relations of different circles are studied. It is stated that Islamic faith and culture do not stay indifferent to social changes and that they have experienced secularisation so as to enable themselves to exist in new eras. The examples regarding the fact that Islam followed social changes closely both by seeking the balance between the world and Hereafter and by putting the movements like Sufism into social play in times of crises occupy an important place in Özdalga's secularisation theory. These are existential reflexes of the Islamic geography including its challenge to the west. Accordingly, the history and identity relation peculiar to the modernity is highlighted and the involvement of the Islamic culture and civilization in the identity acquisition process of the modern era not structurally but culturally is dwelled on. Yet, Özdalga tries to prevent her analysis from being misunderstood as an action-reaction relation. Although it is a fact that the west is a historical reality to be rejected and to be struggled against as a colonialist power, her conclusion despite these responses is to follow the modernity line by taking the western nation states as a model.

A betweenness of paradoxical social reflections is often pointed out in Özdalga's analyses concerning religion-society relations in general and Islamic societies in particular. Although Christian and Islamic societies have experienced them simultaneously, the feelings of drifting, emptiness, alienation, meaninglessness and despair caused by modernity have given rise to social repercussions including profanity, religious awakening, puritanism and radicalism. The construction of nation-states at the modernity crossroads and the creation of a homogenised society in line with this was an intersection of religion and nationalism in Europe at the turn of the 18th century and in the Islamic world in the post-colonial period. In Özdalga's opinion, social conditions, despite a temporal shift, has led to a common ground between the Occidental Christians and the Oriental Muslims, making it possible to create a political mobilisation managing to bring different social segments together as a result of the increasing social demands owing to the education of masses. The perception that secular nationalists have been replaced by Islamic ones is a result of this dramatic and intensive political mobilization.

In spite of the fact that the Occidental Christian and the Oriental Muslim societies occupy a non-simultaneous common ground on the basis of modernity, the most important constituent of modernity, democratisation, has not been achieved in Turkey in the western sense. According to Özdalga, there are two reasons as to why this is so. Firstly, a notion of equality of citizens based on culture in the context of

nationalism has not developed. Secondly, nationalist Islamists who are a part of civil society that is an indicator of democratisation share the same social ground with Christian Socialists and Christian Democrats but have not achieved the same line of evolution and regard democracy and freedom specific to themselves. While it is true that the interruption of democratisation processes stem from an unjustifiable polarization created between secular nationalists and Islamic ones, the problem on the part of Islamists results from the fact that they have not been able to administer their internal groupings in a democratic way. Actually, according to Özdalga, Islamists in Turkey never demand a change in the regime.

In the historical case analyses of Özdalga's approach to Turkey's process of modernisation and its failure to democratise, there seem to be a series of unfortunate developments caused by belatedness unlike the smoothly advancement of the same process in the west. The mentioned misfortunes are Islamic figures filling the void in many areas with their rigid discourses, including especially literature which is one of the most effective processes in building a nation. These figures are those like Necip Fazıl Kısakürek, who know the west very well but cover their backwardness complex with their anti-Westernism and who articulate their worldly ambitions and desires by means of a religious jargon.

As for the political area, it needs to be asserted that while it is true that Islamists have experienced worldliness very deeply with their political practice and transformed religious forms, they have failed to complete the process of transforming the eternal salvation into an individual one, which was achieved in Christianity. The main reason for this failure is Islamists' inability to eliminate the difference between their binary discourse and their practice with regard to the secular and Islamic section of the society. This dilemma involves the segregation of the society as the public space where the values of the secular political regime are protected and the private space where the religious values are confined. Islamists have not been able to prove their goodwill to either of the groups on the two ends of the social polarization.

As Özdalga points out appropriately, while it is true that the secularism as a process and the official secularism as an ideology are not differentiated from each other forms the basis of the polarization in Turkey, the fact that every side demands democracy for itself constitutes the real barrier to the building of a mature democratic foundation. Özadalga's analysis states that Islam also has a potential to contribute to democratisation as a religion. This potential has nothing to do with the essence of religion but has to do with the state of being a political and cultural existence and with having built a civilization. Yet, the likelihood of the potential's realization remains to be unclear.

Conclusion and Suggestions

Although Özdalga, who makes significant analyses with regard to the relations between religion, society and states in Turkey on the axis of historical phenomena and sociological theories, has a deep grasp of events, her linear progressive and Western-centred outlook placing modernity on a universal ground surfaces at times. Presupposing it as a fundamental requirement of full democracy that the idealised universal development line which will appear, so to speak, as the alliance of

civilizations will cover religion as well as other areas of society can be said to be a comment going beyond the limits of hermeneutic reading. The fact that researchers, whether local or foreign, who conduct studies over religion, state and society regarding Turkey, head towards the arguments and extremely abstractive comments to support this claim erect a formidable barrier to understanding social reality and the building of a future based on compromise and democratic development in international arena. Therefore, researchers who do heavily empirical studies and have different socio-cultural backgrounds and even those who position themselves at opposite poles are needed to conduct collaborative studies locally and internationally.

Keywords: Elizabeth Özdalga, Turkey, religion, state, society

Dine Sosyolojik Bakabilmenin Koşulları

Özdalga, din ve toplum ilişkisinin analizinde, indirgemeci yaklaşımların eleştirisinden yola çıkan liberal ve demokratik bir bakış açısı benimsemiştir. Özdalga'nın genel olarak dine teorik bakış açısını, din ve toplum bağlamında ortaya koymak ve özelde İslam dünyasının sosyal değişim pratiğine uyarladığı yaklaşımının pratik iz düşümlerini analiz etmek için meseleye dinî uyanış, dinî liderler, aydınlar, edebi yazın, din eğitimi ve başörtüsü gibi geniş bir açıdan bakmak gereklidir.

Özdalga, dinin ait olduğu aşkın alanı, Marx ve takipçileri gibi maddeye ve maddi gerekliliklere indirgeyenlerin yanı sıra dini normları rasyonel planda açıklamaya girişenleri de indirgemecilik çıkmazına düşmekle eleştirmektedir. Özdalga'ya göre, Marx, Nitché ve Freurbach'dan etkilenecek "insanın yarattığı figür olarak Tanrı" söylemlerini sosyolojisine taşımış, dini simgelerin kendilerini değil o simgeleri üreten toplumsal koşullarla mücadeleyi praksisine yerleştirmişti. Özdalga, Marx'ın ortaya koyduğu "eşitlik ideali"nin, saldırdığı değerlerin yerine geçebilecek kadar güçlü yeni bir görüş; adeta sistematik bir inanç sistemi olduğuna dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımıyla Marx, Özdalga'ya göre, dini bağlılık ve faaliyetlerin kavrayışına katkı sağlayamamıştır. Bir diğer indirgemeci yaklaşım da psikolojizm ve sosyolojizmden gelmektedir. Psikanalitik kuram, anlamaya odaklanmak yerine simgesel bir analiz düzeyinde kalarak dine ilişkin pozitivist bakış açısını aşamamış, sosyolojizm ise Durkheim'in bakış açısıyla dini tamamen topluma indirgeyerek yeni bir çıkmaza yol açmıştır. İhtiyaç yaklaşımından bakıldığında da dinin dünyevî çıkarlar için aracı olması durumu, aslında Özdalga'ya göre görünür ve belirleyici olsa dahi ikincil bir durumdur (Özdalga, 2007a:20).

Özdalga, Merton'un işlevselci paradigmasının dine sosyolojik yaklaşım bağlamında eleştirisinde ise "açık işlev" in, dindarın kendi yaptığını söylediği şeyi, "gizli işlev" in ise sosyal aktörün davranışına, antropoloğun veya sosyoloğun yükledikleri anlamı temsil ettiğine dikkat çekerek, söz konusu paradigmanın da dine sosyolojik bakışın koşullarını sağlayamadığını ortaya koymuştur. Özdalga, söz konusu indirgemeci yaklaşımlara eleştirisinin ardı sıra, dinin ikili tabiatına vurguda bulunarak, dinî sembollerin, mevcudu meşrulaştıran ve yabancılaştırıcı koşullara sahip oldukları gibi, değişim ve meydan okumanın gelecekteki umut ve ideallerine de sahip olduklarını ifade etmektedir. Devamında rasyonel bilginin sınırlarına işaretlerle, dinî davranışın ardındaki dinin gerçekliğinin varlığını kabullenmeyi seçmeyi salık vermektedir. Burada dinî alana ait gerçekliği kabullenme durumu ontolojik değil epistemolojik bir gerçeklik durumudur.

Din ve toplum ilişkisinin Weberyen bir okumasına yakın duran Özdalga, Weber'in "taşıyıcı tabaka" kavramsallaştırmasından hareket ederek, her dönem için genel geçer sabit bir taşıyıcı tabaka tanımlanamayacağına vurguda bulunmuştur. Weber'in, sadece Asketik Protestanlığa tanıdığı toplumsal dönüşümü sağlamaya dönük ayrıcalık, Özdalga'nın yaklaşımında her din için en azından

potansiyel olarak vardır ve dine asıl dinamiği ve ikili doğasını sağlayan unsur, saf dini ihtiyaçlar doğrultusunda dinin sağlayacağı dünyayı anlamlandırma düzeyine ulaşılıp ulaşılamama meselesinden doğan çelişkilerde saklıdır. Özdalga'nın modernite ve din teorisi, moderniteye ve onun dini doğrudan ilgilendiren bileşeni olan sekülerleşme varyasyonları, farklı tarihsel birikime sahip coğrafyalardan ve farklı dinlerden gelen tepkilerin çeşitliliği ile ilgilidir. (Özdalga, 2007a: 13-20).

Özdalga'nın indirgemeci tutumlara yönelik eleştirilerinin ardından, dinin konformist ve dönüştürücü olmak üzere ikili doğasına ve dinin salt ekonomik, sosyal ve siyasî çıkardan bağımsız bir gerçeklik alanına denk geldiğine ilişkin vurguları, onun sosyolojik bakışının temellerini oluşturmaktadır. Özdalga, bağlamsal bir analiz olarak ifade edilebilecek, sosyolojideki dikotomileri sentezleyen bir yaklaşımla, modernitenin yol açtığı bireysel ve toplumsal kriz, yabancılaşma ve savrulma hislerini tarihsel, sosyal ve kültürel bağlamda analiz etmektedir (Özdalga, 2007k:205-207). Özdalga'nın, Moderniteye Batı Avrupa'nın geri kalan bölümünün verdiği tepkilerinin yansımaları anlamında, geç modernizm teorisi ekseninde Doğu'nun dinî uyanışını analiz ettiği de ifade edilebilir.

Özdalga'nın sosyolojik bakışını temellendirdiği iki ismi ön plana çıkarmaktadır. Bu isimlerden biri modern filozof olarak tanımladığı Leszek Kolakowski ve diğeri pozitivist bilimselciliğin eleştirmeni olarak gösterdiği Psikolog Karl Gustav Jung'tur. Özdalga'nın yaklaşımında, dinin, toplumsal ve siyasi bağlamdan alternatif olarak ne ifade ettiğine değil, dinin özü hariç tutularak, dinin etkilerine bilimsel ve rasyonel bakış öncelenmeye çalışılmıştır. Özdalga'nın, dine yönelik indirgemeci yaklaşımların eleştirisinden hareketle, kendisinin benimsemeyi hedeflediği tutumunun, kutsalı tecrübe eden sosyal aktörlerin gözlemlenen dinî tutum ve davranışlarını, belirli hazır teorik kalıplara sokmaya çalışmadan bu tecrübelerle yönelik anlamacı bir yaklaşım benimsemek olduğu açıklık kazanmaktadır. Özdalga'nın, dini alanı ve bu alandaki dini davranışı "anlama"ya ilişkin söz konusu vurgu ise bunları herhangi bir çıkarın dışı vurumu olarak görmeden, kendi başına bir güç ve gerçekliği temsil ettiği kabulüyle temellendirilmektedir.

Anlamaya dayalı yaklaşım, Özdalga'da tarihsel ampirik verilerle desteklenir. Dahası evrensel bakışın gereği olarak farklı toplumsal kesimlerin tarihsel inşalarındaki dönemsel değişimler eleştirel sosyolojik yaklaşım süzgecinden geçirilir. Anlamacı yaklaşımın sübjektivizme düşme olasılığı ise anlamaya çalışılan sosyal davranışın, tarihsel, sosyal ve kültürel bağlamı da dikkate alınarak izale edilmeye çalışılır. Özdalga'nın, bu çerçevede dinî dogma ve teorileri toplumsal yansımaları bakımından ciddiye alan "total teolojik hermeneutik" ten yola çıktığı iddiası özellikle belirtilmelidir (Özdalga, 2007a:21-22).

Özdalga, dine sosyolojik bakışa ilişkin kuramını temellendirirken olduğu üzere, İslâm'a bakışını da mevcut bakışların eleştirisi üzerine temellendirmektedir. İslam'a bakışını eleştirilerek bunun üzerinden kendisinin dine bakışını kurguladığı öncelikli figür Montgomery Watt'dır. Watt'ın, Müslüman toplumların tarihselcilikten mahrum oluşuna yönelik iddiası, dini öğretinin, modernitenin krizlerinin yaşandığı toplumlarda da geçerliliğini koruyan varoluşsal sorulara cevap verme potansiyeli vurgulanarak eleştirilmektedir. Özdalga'ya göre, İslam hakkında bir diğer yanlış da sekülerleşememe odaklı eleştirilerdir. Özdalga'nın sosyal gerçeklik incelemesinde sekülerleşme, dinin tamamen toplumsal görünürlüğünün yok olması anlamı taşımaz bilakis dinin, yeni koşullarda yeni formlar kazanması şeklinde anlaşılan bir yaklaşıma dayanmaktadır (Özdalga, 2002:82).

Batı Avrupa ile dünyanın geri kalanının, farklı modernleşme deneyimlerine sahip olmaları kabulünden hareketle, süreç, Batı Avrupa'da, dinin yeni anlam ilişkileri ve formlar yaratarak toplumsal dinamiği sağlaması şeklinde gerçekleşmişken, Batı Avrupa'nın doğusunda kalan bütün coğrafyada ise moderniteyi doğuran şartlar gerçekleşmemiş olmakla birlikte bu karşı konulamaz süreçten etkilenmekten kaynaklı yapısal farklılıklar ortaya çıkmıştır. Batı Avrupa'nın doğusundan başlayarak dünyanın geri kalanı için süreç, katı laiklik politikaları ve otokratikleşme ve bunlara verilen tepkilerin diyalektiğini içinde kaybolmuştur. Bu coğrafyada farklı modernleşme ve sekülerleşme formlarının sosyolojik olarak doğru okunamamasından kaynaklı kutuplaşma da

manzarayı ağırlaştıran çarpan etkisi yaratmaktadır. Bu tarihsel argümandan hareketle Özdalga'nın yaklaşımında, son kertede laikleşme sosyal gerçekliğe, laiklik ise ideolojiye denk gelmektedir (Özdalga, 2007e:85).

Özdalga, Watt'ın İslâm'a sosyolojik bakmadığına yönelik eleştirisi ile bizi modernitenin doğrusal ilerlemeciliğinin eleştirisine yöneltmektedir. Modernite öncesinde din, dünyayı döngüsel olarak zamanın ritüellerle yeniden yaratılması şeklinde kurgulamaktaydı. "Homoreligious", ilk yaratılışla nihaî son arasında bir anlam ve bağlam ilişkisi kurmakta iken modernitenin tarihselciliği, olayları birbirinden bağımsız doğrusal bir gelişim planında sıralayarak anlamlı ilişki bağına koparmıştır. Watt'ın, İslâm'ın modern dünyada hayatîyetini koruyamayacağı iddiası, Özdalga'nın dine sentezci bakış açısı (Özdalga, 2007b: 41) ve İslâm'ın ilk döneminde yaratılan sosyal değişim örnekleri üzerinden eleştirilmektedir (Özdalga, 2007b, 33-35). Ancak Özdalga'nın sentezci bakış açısının sonucu olarak, [kendisi bu kabulün kaynağını hangi kökten, hangi düşünceden aldığını açıklamamış olmakla birlikte], O'na göre, başörtüsü, namaz, zekat ve oruç gibi çileci pratikler, İslâm tarafından ilk defa ihdas olunmamış, İslâm bunları hazır bulmuş ve sadece bu pratikleri sahip olduğu yeni anlam dünyası içinde yeniden üretmiştir (Özdalga, 2007i: 166).

Watt'ın, Müslümanların kendilerine dönük bakış açılarının, rasyonel ve felsefî gelenekten, tarihsel ve küresel bakıştan yoksunluğu iddiası, Özdalga tarafından da kısmen haklı bir eleştiri olarak kabul edilir (Özdalga, 2007b:40). Farklı olarak mevcut durum ve buna yönelik eleştiri, tarihin bizatihi kendisinin kimliğin bir ögesini oluşturduğu vurgulanarak, Müslüman coğrafyada Batıya karşı bir meydan okumadan kaynağını alan varoluşsal bir refleksin varlığı da göz ardı edilmez. Diğer taraftan Müslüman toplumlar, moderniteyi deneyimleyen ve bu deneyime son derece karmaşık ve çelişkili tepkiler veren toplumlardır. Özdalga'ya göre, burada sosyolojik bakışı sürdürebilmek için yapılması gereken, Hristiyanlığın standartları ve tarihsel gelişimi ile İslâm'ın değerlendirilmesi durumundan vaz geçilmesi ve iki geleneğin taleplerinin farklı olduğu gerçeğinin kabul edilmesidir.

Özdalga, Modernite, Hristiyanlık ve İslâm denkleminde sentez halini en üst ideal bir durum olarak ifade etmektedir. Söz konusu sentez, ilahî dinlerin, ortak bir kökten kaynaklandıkları iddiasını içermekte ve evrensel görülen varoluşsal sorunlarla ilişkilendirilmektedir. Fark yaratan süreçler ise sembolleştirme düzeyinde yaşanmıştır. Özdalga'nın iddiası odur ki evrenselci yorumsal görüş çıkış noktası olacak, ampiri ve evrensel bakışın sentezinin yansıması olarak etnografik kanıtlarla evrensel bütünlük sağlanacaktır. Söz konusu tutum, "total hermeneutik" olarak ifade edilmekte, nihai hedef ise arkaikten moderne insanın kutsalla tecrübesini kapsayan bir perspektife sahip olma şeklinde belirlenmektedir (Özdalga, 2007 b:28).

Özdalga herkesten çok modern insanın tarihle yüzleşmeye mecbur olduğunu söylerken olayların kendi değerlerinden başka hiçbir değere sahip olmadıklarını iddia eden tarihselciliği tartışmaya açmaktadır. Her üç ilahî dinin de varoluşa aşkın bir boyut eklenmesine katkı verdiklerini ifade eden Özdalga, Marksistlerin kendilerini gerçek tarihselciler olarak ilan etmelerine karşın "hümanizm" ve "toplumsal adalet" gibi aşkın değerler taahhüt ederek tarihselciliğe bu anlamıyla ters düştüklerini ifşa etmekte; Avrupa'daki insan için de Müslüman coğrafyadaki insan için de tarihselciliğin dikte ettiği boşluk, yabancılaşma, anlamsızlık, umutsuzluk hisleriyle başa çıkma sorununun ortak olduğuna değinmektedir (Özdalga, 2007b: 33). Bu bakış açısı Özdalga'ya göre bugünün Müslüman dünyasındaki İslâmcı canlanmayı anlamaya yardımcı önemli bir katkı sağlayacaktır. Wilfred Cantwell'i, Watt'a kıyasla İslâm'ı yorumlamada daha isabetli bulan Özdalga, tarihselci dikte ile evrenselcilik iddialarının zıt kutuplarda yer aldığına temas ederek, İslâm'ın, tarihselciliğe karşı çıkışının modern dünyada dinî inancın gerçekten tanınması için mücadele etmek anlamına geldiğine işaret etmektedir.

Özdalga'nın ifadesiyle, İslâm tarihsel olanla evrensel olanı, dinî olanla dünyevî olanı uzlaştırmak için bugün de dün de mücadele edegelmiştir. Tarihsel süreçte Özdalga'nın gösterdiği iki

örnek bugünün tepkilerine anlamak adına önem arz etmektedir. İslam'ın ilk dönemi dinî-siyasî ikiliğinin aşıldığı, bu anlamda dinî inancın sistematize edildiği ve siyasî kazanımların sağlandığı bir dönemdir. İkinci örnek ise 1258'de Abbasî hanedanının yıkılışına tekabül eden evrede sufizm bir çıkış olarak belirmiş, hatta Osmanlı'nın kurucu ruhu da bu yeni İslâm yorumu ekseninde şekillenmiştir. Sufizm, Özdalga'da, "kendini daima eleştiren, mevcut siyasî ve sosyal ilişkilerden uzak durmaya hazır, İslâm'ın daha özgün ve sade şeklini temsil etmektedir" (Özdalga, 2007b:33-34).

Özdalga, zamanla dinin içeriğinde ve kutsalın tecrübesinde yaşanan değişimin sırf entelektüel perspektif değişiminin incelenmesi ile anlaşılamayacak derinliklere sahip olduğunu belirtmektedir. Dine sosyolojik bakabilmek adına yapılması gereken, inancı gözden kaçırmadan, hızla değişen dünyanın koşullarına nasıl tepki verebileceğini gözlemlemek olacaktır. Watt'ın iddiasının aksine Özdalga'nın bakış açısı şu sonuca varmaktadır: Müslümanlar tarihi yok saymamakta, Osmanlı'yı yıkan moderniteyi temsil eden Batı kültürüne meydan okumakta, ebedî hakikatlerle inancı devam ettirerek, hızla değişen tarihle uzlaşmaya çalışmaktadırlar (Özdalga, 2007b:36). Bu iddiasını Nurculuk hareketi üzerinden temellendiren Özdalga, "zaman ve değişim perspektifi"nin Allah'ın iznine bağlı da olsa Müslümanlarca yadsınmadığını göstermektedir.

Özdalga'ya göre, bugünün modern dünyasında fark yaratan durum, Hristiyanların, ebedî kurtuluş mitini bireysel kurtuluşa dönüştürebilmiş olmalarıdır. Mardin'in Nurcu hareket üzerine analizlerine sosyolojik bakışın ilk örneği olarak yer veren Özdalga, modern bilimi hesaba katan yeni bir söylemin söz konusu hareketin yayın organları ve söylemlerine sirayet ettiğine dikkatleri çekerek, değişim dinamiğini İslâm dünyasındaki uyanış hareketleri bağlamında sorgulamaktadır. Özdalga'nın yazınlarında, İslâm coğrafyasının kendine özgü tarihsel koşulları ve modernleşmeye verilen geri kalmışlık refleksleriyle hamasete dönüşen ikilemleri içeren ve bunları anlama çabasından uzak katı laik karşı tepkilerin diyalektiği, eylem ve yapı arasında köprü kurmayı sağlayan bağlamsal düzlemde analiz edilmektedir.

Özdalga, İslâm Dünyası'ndaki hareketleri sırf otoriter baskılardan kaynaklı etki-tepki ilişkisi içinde okumanın yetersiz bir analize yol açacağını da vurgulayarak (Özdalga, 2007d: 57), evrensel gelişim anlayışı bağlamında tarihsel, kültürel ve toplumsal matriksi dikkate alan bir yaklaşım sergilenmektedir (Özdalga, 2007d: 66). Bu yaklaşım Senusî Tarikatı'nın İtalya'ya karşı verilen sömürgecilğe karşı bağımsızlık mücadelesinde nasıl Avrupa'lı biçimde kurumsallaşmış bir devlet olma istencine evrildiğinin analizde kendini ortaya koymaktadır. Yanı sıra Ali Paşa'nın Osmanlı otoritesinden bağımsız bir Mısır yaratmak için verdiği mücadele, ulus devlet ve milliyetçilikle doğrudan ilgili olmasa da modern Mısır'ın inşasında önemli bir etken olarak görülmektedir (Özdalga, 2016: 52-60). Özdalga, evrensel gelişme anlayışından hareketle Orta Doğu'daki ve özellikle Türkiye'deki dini ve milli karakterli hareketleri incelemelerinin odağına yerleştirmektedir.

Kimlik Bağlamında Geç Modernitenin Paradoksal İçerimleri: Milliyetçilik, Sekülerizm, Dinî Uyanış, Püretenizm, Köktencilik

Özdalga'nın Hristiyanlığın ebedî kurtuluşu bireysel kurtuluşa dönüştürerek modernite karşısında elde ettiğini varsaydığı başarının İslâm tarafından da gerçekleştirilmesinin mümkün olup olmayacağına ilişkin sorusu, onun din ve modernleşme perspektifini ortaya koymayı sağlayacak temel sorudur (Özdalga, 2007d:66). Özdalga, bu soruya cevap ararken iki sosyolojik temele dayanır. Bu varsayımların ilki: inanç sistemi olarak İslâm'ın analiz dışı tutulması, yani siyasî, sosyal, kültürel ilişkilerin daha geniş matriksinde ele alınacak olan yaşayan İslâm'ın söz konusu analize mevzubahis olması iken; ikincisi ise bir arada bulunması mantıken muhal olan bir çok yapısal ve kültürel unsurun modernite koşullarında paradoksal olarak yan yana gelme potansiyelini taşımaları durumudur.

Din ve toplum ilişkisinde dinî tecrübenin toplumsal ifadelerine odaklanan Özdalga, Türkiye'de din, toplum ve devlet üzerine yürüttüğü analizlerinde ilk olarak tarihi seyri tahayyül etmeye imkan veren panoramik bir çerçeve çizerek işe koyulur. Devamında evrensel yaklaşımın

gereği olarak, “geç modernizm” veya “post modernizm” olarak da tanımlanan ancak kendisinin Aydınlanma’dan günümüzün karmaşık ve küresel toplumlarına kadar uzanan süreçte ve tarihsel bütünlük anlayışından hareketle hâlâ modernizm olarak tanımlamayı tercih ettiği, sosyal değişimin süregelen pratiği ile toplumsal yapı ve kültür arasındaki ilişkiyi ağırlıklı olarak ele alır. Modernitenin krizlerini de modernleşme sürecinin içinde değerlendirir başkaca bir tanımlamaya ihtiyaç duymaz.

Özdalga’nın Türkiye’ye yönelik sosyolojik bakış ve analizlerinin ana temasını kavramak için sorulması gerekli temel soru şudur: “Milliyetçilik”, “dinî uyanış”, “modernleşme lehine ilerleme” ve “dinî köktencilik” gibi bir çok paradoksal kavram, sosyal gerçeklik düzeyinde biri diğerine nasıl eklemlenmektedir? Bu sorunun yanıtı, Özdalga’nın takip ettiği tarihsel arka planın bugüne etkilerinin analizinde ve de sosyolojik bakışın sağladığı, yapısal ve kültürel unsurların değişime karşı takındıkları tutum ve algı farklılıklarından doğan eş zamanlı olmama halinde mündemiçtir. Göle’ye atfen Özdalga, bu anlamıyla İslam’ın yeni kamusal yüzlerini ortaya çıkarmaktadır. Ancak bir farkla ki, toplumsal kurumların sosyal uzamda görece özerk ancak etkileşim halinde olmak dolayısıyla karmaşık veya iç içe olma durumunun analizi Özdalga’da daha ağırlıklı olarak yer bulmakta ve Türkiye’nin yakın siyasî tarihine ilgi, Özdalga’nın sosyolojik yaklaşımın bağlamsal boyutunu oluşturmak dolayısıyla vazgeçilmez bir nitelik taşımaktadır (Özdalga, 2007d:61-62).

Özdalga, Türkiye kronolojisinde öncelikle sığ bir bakış açısının yol açtığı tarihsel süreçten gelen toplumsal kutuplaşmaların analizine yer vermektedir. Kronolojinin çizdiği panorama, Türkiye için çok manidar olmakla birlikte nihayetinde güdük kalmış bir demokrasi anlayışının sonucudur. Bu sığlık hem analitik sığlık olarak tanımlanır hem de Türkiye’deki toplumsal kutuplaşmaların dayandığı temel çatışma noktalarının ne kadar sığ olduğunu göstermek için kullanılır. Modernitenin doğurduğu ikilemler için Türkiye tarihi, siyasî, kültürel yapısı ile iyi bir örnek teşkil eder. Özdalga’nın analizinde, Türkiye’de bugünü belirleyen kronolojik seyir, iki dünya savaşı arası tek parti dönemi ile başlar. Bu dönem Özdalga’da “aydınlanmış despotizm” kavramına denk gelir (Özdalga, 2007d: 56).

Özdalga’nın Türkiye’de süregelen modernite ve onun paradoksal içerimlerine ilişkin analizi kronolojik genel bir bakış ile başlar, siyasî, sosyal ve kültürel matriksin analizi ile sona erer. Bu doğrultuda söz edildiği üzere modernleşmenin ilk evresi, “aydınlanmış despotizm” dir. Aslında bu evre O’na göre, liberal, demokrasi ve eşitliğe dayalı modernleşmenin eşsiz örneği olan Batı Avrupa dışı tüm modernleşme modellerinin sonuçta vardığı nokta olarak modernleşmemenin coğrafyası olan Doğu Avrupa’dan, Orta Doğu’ya kadar geçerli bir analiz sunmaktadır. Diğer taraftan bu durumun modernleşmenin bir tür anomalisi olarak da görülmemesi gereği vurgulanır. Aynı vurgu İslamcılık için de tekrarlanır. Türkiye’deki formuyla İslamcılık da modernleşmenin bir tür anomalisi değildir (Özdalga, 2007 c:51-52).

Özdalga’nın tarihsel analizinde ana hattın, İran, Mısır, Suud, Boşnaklar ve Türkiye milliyetçiliklerine dayalı İslamcılık türevleri üzerinden ilerlediği görülür, ancak özelde mercek tutulan ülke Türkiye’dir. Bir anlamda tarihsel bütünlük içinde Osmanlı’nın dağıldığı sürecin öncesi ve sonrasının yapısal farklılıkları üzerinden, İslâm kültür ve medeniyetine ilişkin genel bir perspektif oluşturulmaktadır. Özdalga’nın İslamcılık ve milliyetçilik ilişkisi bağlamında ortaya koyduğu önemli bir tespit de Sultan Abdülhamit’in Pan-İslamizmi’nin de aslında milliyetçiliğe dönük İslam’ı kullanmaktan ibaret bir hareket olduğudur (Özdalga, 2010: 6) Ulus devlet çağı ise sadece Müslüman coğrafyadaki süregelen çekişmelere sadece yeni bir renk katmış mesele, ulus devlet bağlamında millî bir veçhe kazanmıştır (Özdalga,2014a:30).

Ulus devlet çağının öncesinde İslâm dünyasında Sezar ve Tanrı hakkı ayrışmasının olmadığını vurgulayan Özdalga, İslâm’ın sekülerize edilemeyeceğinden hareketle, demokrasi gibi modern siyasî kurumlarla asla bağdaşamayacağı çıkarımlarını açıkça eleştirmektedir. İslâm, modernite dönemecine kadar, yönlendirici bir dünya medeniyeti, siyasî, sosyal ve kültürel bir mirasın

taşıyıcısı olagelmıştır. Müslüman coğrafyanın ulus devlet çağına denk düşen durumu ise sömürgeye dönüşmenin verdiği kompleksin de etkisiyle modern milliyetçiliğin dünyaya yayılan sarsıcı etkisi sonucunda bu söylemlerin hızlıca benimsenerek, millî çıkarların dile getirilmesinde İslâm'ın etkili bir söylemsel aparata dönüşmesi sürecidir. Bu sürecin, milliyetçilik çağında ulusal kimliğin tanımlanmasında İslâmî unsurların önemi ile ilişkili olduğunu söyleyen Özdalga, milliyetçilik öncesi ümmetçilik çağında ise “yaşayan ve kendi benlik bilincine sahip bir topluluk oluşmasını sağlayan; yalnızca dinî bir inanç sistemi olarak değil, bundan daha çok bir uygarlık ve siyasî kültür olarak İslam” şeklinde tezahür ettiğinin altını kalın çizgilerle çizmektedir (Özdalga, 2007b:30,38).

Özdalga'nın tarihsel analizinin ilk evresinde toplumu bir arada tutan harç milliyetçiliktir. Çünkü modernleşmenin bir bileşeni olarak milliyetçilik homojenize edici bir işleve sahiptir. Bu ilk evrede ancak modernleşmeden çok devlette ve gündelik yaşamda modernleştirmeden bahsedilebilir. Bu evredeki baskıcı siyasanın toplumsal zemininde Özdalga tarafından da vurgulandığı üzere, Kürt kökenli bir şeyh olan Şeyh Said'in İslamcı tepkiler barındıran ayaklanması yer almaktadır. Bu ayaklanmanın sonucu olarak ezan, fes ve din eğitimi gibi dinî simgelerle toplu bir mücadele döneminin başladığı hatırlatılır.

Türkiye kronolojisinde kesintisiz olarak ilk evreyi günümüze taşıyan bir süreç yaşanmamıştır. 1950'de Demokrat parti, 1969'da ilk İslamcı partinin siyaset sahnesine çıkması, 1971'de bu partinin kapatılmasına karşın 1972'de bu İslamcı partinin siyasî iktidar ortağı olmasıyla, ilk modernleştirici evrenin mücadele ettiği simgelerin yeniden bariz ölçüde görünürlük kazandığı hatırlatılmaktadır. Görünürlük kazanan bu simgeler, 1950 ile başlayan süreçte, başörtüsü, din eğitimi ve dini yayınlardaki sayısal artış ve çeşitlenmedir. Bu simgelerin görünürlük kazanması, Özdalga tarafından İslam'ın sırf devlette değil sosyal hayatta da etkisini devam ettirdiğinin işaretleri olarak okunur. Siyasette ve devlette artan İslamcılık etkisi ise Özdalga'ya göre, herkesin bildiği bir sır olarak tezahür eden Demirel, Özal kardeşler ve Erbakan gibi liderlerin yanı sıra bürokraside de görülen tarikat müntesipliğinde müşahhaslaşmaktadır. (Özdalga, 2007g:106-107; 2007d:55).

Özdalga'nın gösterdiği üzere, Türkiye bağlamında dinî canlanmanın doğal olarak ideolojik çatışma doğurması kaçınılmazdı ve kurucu ruhun modernleştirici refleksleri ile bu yeni bürokratlar arasında ilerici-gerici tartışmaları etrafında örülen yaftalama ve çatışmalar, bölünmenin zeminini oluşturmuştu. Ancak yine de Özdalga'nın sosyolojik yaklaşımına göre, tam da bu yaklaşım çerçevesinde uygulanan katı laiklik politikalarının sonucu tepkisel İslamcı hareketlerin canlandığı şeklindeki analiz sıg bir analiz olarak nitelemeye uygundur. Ayrıca Özdalga, Türkiye'nin demokratikleşme sürecindeki gelişmeleri, laikler ve İslamcıların diyalogundan daha çok İslamcılarının kendi içlerinde diyalog sağlayabilmelerine bağlı görmektedir (Özdalga, 2007e: 88).

Türkiye özelinde veya diğer İslâm ülkelerindeki İslâmî uyanışı bariz otoriter yaklaşımların sonucu olarak açıklamak, Özdalga'nın analizinde sosyo-kültürel gerçekliklerin aşırı basitleştirici ve çarpıtılmış hali olacaktır. Özdalga'nın sosyolojik perspektifinde, İslâmî uyanışı, bir tür gerici hareket olarak yorumlamanın olanaksız olduğu, hatta köktenci püritenist hareket ve yaklaşımların İslam ve modernizm ilişkisinin ilerici yönünü ve sosyal değişime ivme katan unsurunu oluşturduğu yaklaşımı belirgindir. Özdalga'ya göre nihayetinde bunlar modernleşmenin bileşeni olan sekülerleşme sürecine verilen tepkilerdir, sekülerleşmenin yokluğuna kanıt olmaktan ziyade... Modern ve öncesi toplumların yapısal ve kültürel özellikleri karşılaştırıldığında ve modernleşmenin krizleriyle baş etme stratejileri analiz edildiğinde, bugün görülen İslamcı hareketlerin modernitenin beklendik yansımalarından birini oluşturduğu açıkça ortaya konulmaktadır (Özdalga, 2007e:86).

İslamcılığın çeşitli fraksiyonlarını da milliyetçilik bağlamında inceleyen Özdalga, Müslüman coğrafyanın tarih boyu sergilediği iç çekişmelerin ulus devletler çağına milliyetçi söylem üzerinden aktarıldığını, Müslüman coğrafyanın geri kalmışlığından kaynaklı ulusal aşağılanma ve bunun ulusal çapta onarma ihtiyacının, İslamcılığı ve Milliyetçiliği kardeş ideolojiler haline getirdiğini söylemektedir (Özdalga, 2014a: 12) İnançla dünyayı uzlaştırma bakımından İslâm için

siyasallaşma sürecinin, modern öncesi döneme dayandığını ifade eden Özdalga, İslâm için siyasal başarı elde etme sürecinin daha ilk devirde başarılı bir şekilde gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır (Özdalga, 2007b:33).

Türk-İslâm sentezi de mücadele eden İslâmcılıkların, modern dünyada yüzeye çıkan versiyonlarından yalnızca birdir. Bu bakış açısından hareketle Aydınlar Ocağı, Çınaraltı oluşumu ve Nurculuğun çeşitli fraksiyonlarını analizine konu edinen Özdalga, Mehmet Akif Ersoy, Halide Edip Adıvar, Necip Fazıl Kısakürek, Hüseyin Nihal Atsız, gibi ideolojik karakterlerle sembolize olan, siyasî yaşama taşınan ve dine karşı vaziyet alışları da milliyetçiliklerinin kapsamı gibi değişkenlik gösteren Türk-İslâm sentezinin tarihsel gelişim dönemeçlerine projektör tutmaktadır (Özdalga, 2014b: 72; 2014d: 125-126).

Özdalga, edebî yazını burjuvazinin değerlerini yansıtan bir aparat gören Marksistlerin ulus devletin etki gücünü gözden kaçırdıklarına işaret ederek, Türk edebî yazınında edebî anlatının milliyetçi uyanışa zamansal boyutta eşlik edememesinden doğan boşluğu dolduran dinî unsurların analizine yönelmektedir. Edebî yazın, millî uyanışta, ulusa kim olduğunu anlaşılar biçimde dile getiren, kendisinin tarihinin kıyaslanamazlığını ve içsel bağlanmışlığın göstergesel bir aracı olarak işlevsel kılınır. Türkiye bağlamında ulusal bilinci inşa edecek olan edebiyat da modernleşme gibi gecikmişlikten doğan boşluk da dinî anlatı ile doldurulmuştur, çıkarımına varılmaktadır. Özdalga'ya göre, bu boşluğu zamansız olarak dolduran dinî hamaset ise otoriter ve katı laik atmosferle beraber dağılmaya yüz tutmuştur. Gelişen bu süreç, Oliver Roy'a atfen Özdalga tarafından "de facto sekülerleşme" olarak tanımlanmaktadır. Edebî alanda görülen ulus eksenli sekülerleşme, siyasete giren İslâmcılar'ın deneyimleri neticesinde dinî ve ahlakî alanın da sekülerleşmesine yol açmıştır (Özdalga, 2014d:126).

Özdalga'nın üzerinde ısrarla durduğu bir husus da siyasî ve tarihsel süreçte tonlar farklılaşsa da takip edilen eğitim politikalarının da etkisiyle, Türk-İslâm sentezinin kitlelere mal olması sürecidir. Türklerin İslâm tarih ve kültürü içindeki görece vurgulanan ve diğer Müslüman coğrafyayı hor gören bir tavırla harmanlanan bakış açısı da Özdalga'nın eleştirel okumalarına konu olmaktadır. Devamında hoşgörü temelli ve İslâm'ın mihmendarlığı üzerine kurulu olduğu kabul edilen Türk İslâmî'nin, yol açtığı en büyük olumsuzluğun, tefrik edici tavrı ile son tahlilde ötekileştirdiği devasa coğrafyanın tarihsel ve konjonktürel gerçekliğini yok saymasına ve kendisini yalnızlaştırmasına yol açtığı vurgulanır (Özdalga, 2014b, 72).

Türkiye açısından, Türk-İslâm sentezinin bölgesel sonuçlarının olumsuz bir şekilde tezahür ettiği vurgulanırken, Avrupa Birliği bağlamında, Hollanda Bilim Konseyi tarafından hazırlanan, "Avrupa Birliği, Türkiye ve İslâmiyet" başlıklı rapora da atıfta bulunularak, Türk İslâm sentezinin hoşgörü söyleminin, entegrasyon için önemine işaret edilmektedir. Ancak bu söylemden doğan, Arap dünyasına, diline, edebiyatına, toplumsal yaşamına mesafeli duruşun ardında yer edinen müstekbir tavrın rol model olma ve köprü vazifesi kurma fonksiyonundan Türkiye'yi alıkoyacağı vurgulanmaktadır (Özdalga, 2006: 566-567).

Özdalga'nın, Türkiye'ye ilişkin analizlerinde, demokrasinin geleceğine dair konuşmak için yerel dinamikler göz önünde bulundurulduğu kadar ulus aşırı ve küresel dinamiklere yer verilmemekte, dünyanın batısı liberalizm, demokrasi ve eşitliğin beşiği olmak dolayısıyla çoğu zaman her hâlükârda bu evrensel unsurların taşıyıcısı olarak ayrıcalıklı bir statüye yerleştirilmektedir (Özdalga, 2007i:154).

Özdalga'nın, farklı fraksiyonları ile modern dünyada görünürlüğü artan İslâmcılığı, neden modernitenin anomalisi olarak görmediği gibi aynı şekilde, İslâm'a artan ilgiyi de neden gelenekselleşmeden çok modernleşme lehine yorumlamaktadır sorusunun cevabı, O'nun, modernite öncesi, geleneksel toplumlar ve modern toplumlarda kimlik edinme sürecinin sosyolojik analizinden çıkarmak mümkündür. Geleneksel toplumlarda, sosyal düzen güçlü yasal bağlara dayalı olduğu için

zengin kültürel çeşitlilik tolere edilebilmişti. Kültürel geleneği temsil eden etnik ve dinî gruplar, iktidara bağlı olarak örgütlenebildiklerinden kısıtlanmamışlar aksine siyasette bir tehlike olarak görülmedikleri için teşvik edilmişlerdir. Geleneksel toplumlarda ise, sosyal yapının belirleyiciliği ve statülerle rollerin sabitlenmiş olmasından kaynaklı aynı teşvik vuku bulmamıştır.

Modern topluma gelince sürekli değişme istenci hakimdir. Sosyal aktörler, aynı yer ya da sosyal konumda kalmayı bekleyemeyecek bir mobilite kazanmışlardır. Modern toplumların, (ki modernite, Aydınlanma'dan bugüne ve belki dünyanın nihayetine kadar devam edecek evrensel bir süreç olarak), tanımlanmasında Özdalga, Gellner'in yaklaşımını referans alarak, yapı ve kültür merkezli farklılığın analizinde karar kılmaktadır. Gellner'in modern insan için kullandığı "akvaryumda yaşayan modern insan" metaforu Özdalga tarafından son derece işlevsel bir şekilde yorumlanmıştır. Kimlik oluşturma sürecinde modern toplumların en temel farklılığı, geleneksel toplumların aksine kültürel değerlerin önem kazanmasıdır. Geleneksel toplumlarda modern toplumun aksine bireysel kimlik yapıya (aile, akraba) sıkıca bağlıyken, çağdaş toplumda sanayi insanı, akvaryum gibi özel olarak sınırlar içine alınan, inşa edilen birimlerde yaşamaktadır (Özdalga, 2007d:60).

Modern insanın akvaryumu, can suyu, hayatını sürdürebileceği, üretebileceği, özel olarak sınırlar içine alınmış ve inşa edilmiş bir alan olarak tanımlanan "şey" in Gellner'de tam karşılığı kültürdür. Gellner'e atıfla Özdalga, çağdaş toplumlarda, kültürel değerlerin bilinmeyen bir biçimde önem kazandığını aktarır. Yapısal özelliklerle değil kültürel olana dayalı olan kimliği tanımlamak ise zor ve karmaşıktır. Özdalga'ya göre modernleşmenin, ortaya çıkardığı belirsizlik, boşluk, köksüzlük, gerçek dışılık hisleriyle başa çıkma sorunsalı, Türkiye ve Orta Doğu'da milliyetçiliği takip eden sürecin İslamî uyanış ve radikalizm olarak evrilmesine yol açmıştır. Sosyal gerçeklik sahasında dikotomik unsurların yan yanılığı da tam da bu nedenden kaynaklanmaktadır (Özdalga, 2009, 406).

Aynı kültürel özellikleri paylaşan insanların, aynı siyasî otorite (devlet) altında birleşmesi gerektiği ilkesi olarak tanımlanan milliyetçilik, Özdalga'nın nitelemesine göre, esasında çağdaş toplumun su yüzüne çıkan istikrarsız durumuna verdiği cevaptır. Bu hengamede milliyetçilik iki işlev üstlenmiştir. Modern toplumda kültürel homojenlik sorununa çözüm vaadi ile aile ve yerel topluluk bağlarının nispeten zayıf olduğu bir toplumda yaşayan insanlara, bireysel bir kimlik için kaynaklık etmek. Modern zamanların getirileri ve götürüleri ile beraber düşünüldüğünde milliyetçilik bu işlevleri üstlenmişken, İslamî uyanış neden bu sürecin doğal ve mantıkî sonucudur sorusuna Özdalga'nın verdiği cevap açıktır:

Türkiye gibi bir ülkede dinî uyanış, güçlenen gerici hedeflerin (yenilenme) bir belirtisi olarak ele alınmamalı, ziyade, modernleşme sürecinin kendisi tarafından dayatılan varoluş sorunlarına cevap bulmaya yönelik yeni bir girişim olarak değerlendirilmelidir (Özdalga, 2007d:61).

Milliyetçilikten dinî uyanışa geçişin kavşağına Özdalga, sekülerleşmeye yüklediği kavramsal çerçeveyi yerleştirmektedir. Dinî duyguların modernleşmeyle eş zamanlı olarak güçlenmesi, kilisenin modern zamanlarda kurum olarak etkisini yitirmesi, ancak özge kilisecilik ya da mezhepçiliğin de güçlendiği örneğinden hareketle tanıklandırılmaktadır. Bu durumun sonucu olarak Pozitivizm'in iddialarının aksine dinin kaybolmadığı sadece yapısının değiştiği çıkarımı, din ve modernite ilişkisinin Özdalga açısından özet bir açıklamasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda paradoksal bir görüntü oluşturacak unsurların modernitenin doğurduğu krizlerin yansımaları olarak toplumsal yaşamda eş zamanlı dışa vurumları teorik bir zemine oturtulmaktadır.

Özdalga'nın modernite içinde harmanladığı sekülerleşme ve dinî uyanış gibi bir arada bulunuşu tezat oluşturacak durumlar, metaforik bir anlatımla ifade edilecek olursa, prizma ve ışık ilişkisi ile açıklanabilir. Modernite, burada prizmanın tek renkmiş gibi görülen ışığı kırması ve renkleri ortaya çıkarmasına benzer bir etki yaratmaktadır. Özdalga'nın yazınsal ürünlerinden

gözlemlediğimiz, Türk siyasî tarihine yakın vukûfiyet ve bu kronolojideki gelişmelere ulusal ve küresel konjonktüre göre vaziyette revizyon durumu değerlendirildiğinde; en azından 1993 yılı için Özdalga'ya göre, İslâmî uyanışı siyasî açıdan dahi asla muhafazakâr ve gerici olarak tanımlamak mümkün değildir. İslâmcılık'ta, siyasî bir ideolojiden çok güçlü bir duygu durumu söz konusudur. Özdalga'ya göre, meselenin aslî sorgulaması, modernitenin yarattığı anlam ve kimlik sorununa, dinî ve kültürel çözüm arama bağlamında aranmalıdır (Özdalga, 2007d: 62).

Özdalga “de facto” ve “de jure” ya da “söylenen-yapılan” geriliminden -ki burada söylenen dinî uyanıştır ama aslında olan sekülerleşmedir-, dinin modern formlara kendini ve toplumsal dışa vurumlarını uyarlamasını kastetmektedir. Türkiye örneği için görüntü, bir ileri iki geri adımlarla yaşanan kararsız modernleşmedir. Ancak bu yorum sığ bir yorum olarak kalmaya mahkumdur. Kararsız modernleşme yakıştırmasının gerçeklik payı ise modernleşen dindarların kararsızlıklarında su yüzüne çıkmaktadır. Özdalga'nın, modernleşen Müslümanlar'ı kararsızlar olarak nitelemesi, Nur Vergin'in Ereğli çalışmasında müşahhaslaşır. Ereğli'de açılan sanayi tesisi tam da modernitenin yapısal bağları talan eden etkisi altında yeni aidiyet formlarına sarılma ve sanayileşmenin getirdiği yeni yaşam kalıplarını kabul etme sonuçlarının her ikisine birden yol açmıştır. Aslında gerçekleşen tam olarak yine Göle'ye atıfla “melez desen”lerdir. Ereğli'de, sanayi tesisinin kurulması ile başlayan sekürleşme süreci, halkın Nakşibendî tarikatına girmesiyle sonuçlanmıştır (Özdalga, 2007d:62).

Özdalga'nın Türkiye'deki din ve toplum analizlerinde ağırlıklı yer tutan sufizmin, tarihsel geri planda Abbasîler'in dağıldığı süreçte, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen sürecin anahtar kavramı olduğuna kısaca değinmek gereklidir. Abbasîler'in dağılmasından doğan buhran, sufizmle aşılmış, üstelik Osmanlı'nın kurucu ve bu denli köklü bir imparatorluk olarak yaşaması sufizmin verdiği açılım sayesinde gerçekleşmiştir (Özdalga, 2007b:34). Her ne kadar tezat görünse de Özdalga'ya göre bu durum, gelenekselleşmeden çok modernleşme lehinedir. Çünkü Özdalga'nın modernitenin özü olarak tanımladığı, söylenen-yapılan farkı gerilimi, Ereğli örneğinde köylülerin, “dünyevî, günahkâr, dine aykırı” olana nefret dili ile yaşam pratiklerinin ifade ettikleri dilin tezahürü farklılaşmaktadır. Nihayetinde köktenci, reformcu, modernist, gelenekçi vb. bu akımların her biri, İslâm dünyasından sıradan insanların modern sanayi devrinin getirdiği sorunlarla baş etme stratejilerinin türevleridir (Özdalga, 2007d:62).

İslâmî radikalliğin Özdalga'nın analizinde tam karşılığı püritenizmdir. Müslüman toplumları için İbn Haldun'un da gösterdiği üzere, sosyal farklılaşma, dinî tecrübe ve yorumların gelişimi konularında, İslâm'ın ilk günlerinden bu yana etkili olagelmıştır. Farklılıkların ileri dönemlerde bu sosyolojik genellemeye râci yönü, heteredoks-ortodoks karşıtlığına dayalı yorumsamaların toplumsal karşılıklarında karşımıza çıkarken, şehirli İslâm'ı temsil eden ortodoksinin moderniteyle varlığını sürdürme olanağı bulması da son dönemi imlemektedir. Özdalga'ya göre, İslâmî radikalizm, ortodoksinin modernitenin iç toplumsal dinamiklerine uygun olmak dolayısıyla son dönemde heterodoksiye bir anlamda galip gelmesinin bir sonucudur.

Ortodoks İslâm'ın sosyal tabanı, eşitlik ve evrensellik iddialarının egemen olduğu kentli, eğitimli ulema sınıfıdır. Bu sınıfın din yorumu heteredoksiye göre daha dogmatik, tutarlı ve katı bir inanç sistemine dayanmaktadır. Bu inanç sisteminin, aslında güçlü merkezi, bürokratik devlet yapısıyla ne kadar da uyuşur olduğu Özdalga'nın göstermek istediği sosyal bir gerçekliktir. Bu boyut ortodoks bir diğer değişle Sünnî İslâm'ın, modern dönemde kültürel kimlik kazandırma işlevini benimseyerek ve ondan güç bularak heteredoks İslâm'la modern öncesi dönemde eşit statüsünü kendi lehine çevirdiğini gösterirken diğer taraftan da radikalizme yönelişin de dinamiğini ortaya koymaktadır (Özdalga,2007d:63-64).

Özdalga'ya göre, bütün radikalleşme yorumlarına karşın İslâm'ın, yaşamın tüm yönlerine daha kapsamlı biçimde nüfuz etmesi düşüncesi yeni olmadığı gibi geleneklere ve kutsal kitaba dönüş vurgusu da her daim olagelmıştır. Ortodoks İslâm'ın, geleneklere ve kutsal kitaba dönüş vurgusu

püritenizme denk gelirken, yüzeysellik ve bozulma olarak görülene tepkisinin sert ve dikkatli olması durumu da İslâmî radikalizme denk düşmektedir (Özdalga, 2007d:63).

Özdalga'nın İslâmî radikallikle ilgili iddiası odur ki radikallikleri inanç sistemlerinin rasyonelleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır ve tam da bu nedenle modernleşme sürecinin parçası olmaktadır. Radikalizm burada gerçek - ideal veya dünya - ahiret dengesinin yitiminin sonucudur ve çözüm daha ileri radikallikte aranır (Özdalga, 2007d:66). Özdalga'nın din ve rasyonalite yorumu Weber'i anımsatır. Rasyonellik etkisi, dinî inanç temelli ilkelerin soyutlanması ve günlük yaşam gereklerinden uzaklaşmasıdır. Bunun sonucu da dünyanın reddi vurgusunun artmasıdır.

Başta Batı'nın reddi olmak üzere, dış dünya, kapitalizm, sosyalizm, materyalizm, demokrasi ve laiklik karşıtlıkları üzerinden de görüleceği üzere (mevcut) dünyanın reddi, radikal grupların ortak özelliğidir. Bütün bu yorumlardan hareketle, Özdalga, İslamcı gruplar söz konusu olduğunda her türüne rastlanabilse de her şeyi olduğu üzere koruma arzusu olan statükocular ve aşırı muhafazakârlar olmadıklarından hareketle dinî uyanışçıların modernitenin Doğu'ya yansıyan etkilerinin fragmanları olduklarını vurgulamaktadır. Çünkü en basit anlatımla dünya değiştikçe bu grupların fikirleri de değişmektedir (Özdalga, 2007d:65). Modernleşme, dinin rolünü değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda dinin sosyal tezahürleri olan örgütlenme, ibadet, inanç sistemlerinde de dönüştürücü etkiler yapmıştır.

Özdalga açısından, İslamcılar söz konusu olduğunda hayatî olan soru: “*gençlerin deneyimlerinin onları, kör fanatizme mi, açık fikirliliğe mi götüreceği*”dir. Bu sorunun cevabını dinin inanç sisteminde aramamak gereğine vurgu yapan Özdalga, sosyal uzama göndermede bulunmakta ve dünya-ahiret, ideal-gerçeklik geriliminde sürecin sadece ebedî kefaret yönünde değil, bu dünyada da demokrasi ve özgürlük kaygısı ile biçimlendirilmiş bir gelecek yönünde işlenmesini temenni etmektedir (Özdalga, 2007d:66). Bu temenni Özdalga'nın, Weber'den devşirdiği kurtuluş dinleri kavramını kendi evrensel yaklaşımı ile sentezlemesinin sonucu olarak tanımladığı, dinlerin geleceğin inşasında ortak rolüne duyduğu gerekliliğe işaretler içermektedir.

Ancak unutulmamalıdır ki Weber'in tikel tarihsel analizinde rasyonel unvanını hak eden dini tarihsel ve toplumsal tek gerçeklik Asketik Protestanlığın ideal tipinde tezahür etmektedir. Üstelik de ruh kafesten kaçmışken, Özdalga son derece bonkör bir şekilde rasyonellik nişanını en azından kazanma veya taşıma potansiyeli bağlamında İslâm'a da tanır görünmektedir. Özdalga'nın dine sosyolojik bakış açısı içerisinde bu yaklaşım özellikle sosyal değişme ve din bağlamında olmak üzere siyasi, sosyal ve kültürel ilişkilerin geniş matriksinden bakmanın sağladığı sosyal gerçeklik içinde din kurumunun toplumsal yansımalarının analizine vukûfiyetin bir göstergesi olarak okunabilir.

İslamcılığın Türkiye Seyri ya da Mütereddit Türk-İslam Modernleşme Varyasyonunun Sosyolojik Tahlili:

İslamcı Siyasa ve Hristiyan Sosyalizminin Ortak Zemini: Seçkin Liberalizmden İdeolojik Mozaığa

Özdalga, Türkiye'de İslamcı siyasayı anlamak adına okuyucuyu, sosyolojik analizinin vazgeçilmez bir unsuru olan tarihe yönelterek, İslamcılık ve Hristiyan Demokratların toplumsal, siyasî ve kültürel şartları için ortak bir zemin olarak gördüğü 1895 Avusturyası'nda liberallerin seçimleri kaybettiği dönemece götürür. Bu tarihte Avusturya'da üç isim ön plana çıkar. Bu isimler üç önemli demagogdur. Hitler'in ilham kaynağı ve selefi ve bir Yahudi karşıtı olan George von Schönerer, Yahudi karşıtı düşünceleri kendi siyasi çıkarlarına dönüştürme becerisine sahip ve daha sonra Hristiyan Sosyalist Partisi'nin kurucusu olan Karl Lueger ve son isim de Siyonizm'in kurucusu Theodor Herzl' dir. Bu liderler etrafında liberalizm aleyhine dönuşen siyaset, farklı bir toplumsal yapıya dayanmaktadır. Ancak hepsinin ortak yönü liberalizm karşıtlığıdır. Bu durum, Özdalga tarafından “ideolojik bir mozaik” olarak tanımlanmaya bütünüyle elverişlidir (Özdalga, 2007c:48).

Özdalga'nın 20. Yüzyıl'ın İslâmcı hareketleri ile aynı sosyal zeminde analiz ettiği 19.Yüzyılın sonunda Avrupa'da seçkin liberalizmin çöktüğü dönemin ideolojik mozağinde, sosyalistler, sosyal demokratlar, aşırı milliyetçiler veya Büyük Almanya fikrinin destekçileri ve Siyonist gruplar yer almaktaydı. Üstelik siyasi üstünlük bu gruplara geçmişti. Bu mozaigi bir araya getiren tek şey ise seçkin liberal değerlerin top yekûn inkarıydı. Sosyal hareketlilik boyutunda seçkin burjuva gruplarının dışında demokratik katılım talebi işçi, zanaatkâr, çiftçi ve köylülerden de gelmeye başlamış, etnisite boyutunda Cermen olmayan Sırp, Hırvat ve Çeklerin ulusal bağımsızlık taleplerindeki ton yükselmiş ve Macarlar da bu tabloya memnuniyetsizliklerini dile getirerek dahil olmuşlardı. Özdalga'nın bakış açısından Lueger'in, bu siyasi, sosyal ve etnik karmaşa çağında Katolikliğe siyasi bir önderlik için değişim ve dönüşüm imkanı verdiği Hristiyan Sosyalist hareketin o dönem için üstlendiği işlev, Türkiye'de İslamcı siyasaların doğmasıyla aynı işleve denk düşmektedir.

Özdalga, "Türkiye'de hiçbir zaman liberal siyasi bir hareketten bahsetme olanağı yoktur" demek suretiyle keskin politik çakarsamalarda bulunmaktan geri durmaz (Özdalga, 2007c:49; Özdalga, 2007i: 154). Özdalga'nın Türkiye siyasî kronolojisinde, kurucu evreyi verili ideolojik referans çevresinin sorgulanmadığı aşama temsil ederken, ardıl süreç gericilik-ilericilik tartışmalarında nirengi noktalarının çeşitlendiği bir dönemeci işaret etmektedir. Bunun sonucu olarak da ideolojik bağlılıklar eskisinden çok daha karmaşıklaşmıştır. Özdalga'ya göre, eğitilmiş grupların artması ve egemen güçlerden güç ve iktidar alanında hak talep etmesiyle gelişen ve kitlelerin siyasi mobilizasyonu ile sonuçlanan süreç ideolojik mozaige yol açmıştır. Buradan sonraki süreç için "kitle toplumu" açıklaması ise yapısal analizleri görmezden geldiği, kitleleri psikolojik olarak problemli addettiği için eleştiriye açık ve yetersiz bir analizdir. Özdalga, sorunun kitlelerin seslerini duyuracak mekanizmaların yani demokratik kanalların tıkanmasından kaynaklandığına işaret etmektedir (Özdalga, 2007c, 51).

Özdalga'nın karşılaştırmalı perspektifinde, yani evrensel bir hat üzerinde modernleşme yürüyüşünü sürdüren Batı Avrupa'nın doğusunda kalan bütün coğrafya, modernleşmenin izlerini geriden takip etmenin yanı sıra sancılarını da gecikmeli olarak çekmektedir. Doğu'nun kaderini ise Din ve toplum bağlamında dinin yeni formlar kazanıp mevzubahis evrensel çizgiye eşlik edip edemeyeceği meselesi belirleyecektir. Ulusal çıkarların dinî retorikle dışa vurduğu Müslüman ülkelerin her birinin kendi uluslarının din anlayışını yücelttikleri ve Türkiye örnekleminde Türk-İslâm sentezi olarak tezahür eden, dinî simgelerle bezeli milliyetçilik de yine Avrupa'da geliştiği şekliyle eşit yurttaşlığa dönüşebildiği oranda demokratik ve açık toplum ideali gerçekleşmiş olacaktır (Özdalga, 2007f:101).

Modernleşme Sürecinin Folk Ulusa Dayalı Milliyetçilik Aşamasında Akamete Uğraması: İslamcı Liderler, Müslüman Türk Aydınları ve Ulusal Edebi Yazın

Özdalga açısından, Türkiye'deki İslamcı siyasi oluşum, ideolojik mozağin yansıması olarak bütün dış kaynaklı süreç ve değerlere karşıt bir duruş sergileme özelliğine sahip olmanın yanı sıra yerli ve küçük sermayenin desteklenmesi, sosyal eşitsizliklere karşı çıkış, kadının rollerine ilişkin geleneksel tavır ile karakterize olmaktadır.

Bu hareket, aynı anda hem demokratiktir hem değildir ve muhafazakâr ideolojilerin yanı sıra sosyalist ideolojilerden alınan öğelerin bir karışımını temsil eder. Böylece İslâm, MSP ve halefi RP için, Katolikliğin Avusturya'daki Hristiyan sosyalistler için ifade ettiği işlevsel duruma gelmiştir. Yani, aksi takdirde değişik ideolojik unsurlar ve değerler arasında bir uyumsuzluk olarak görülebilecek duruma, parçaları bir araya getirerek bütünlük sağlayan bir ideolojidir... Çok farklı sosyal gruplardan insanlar, bu hareket içinde siyasi eylem için ortak bir zemin bulmuşlardır (Özdalga, 2007c:50).

Özdalga'nın, Türk siyasal yaşamının ilk evresini "aydınlanmış despotizm" veya "sorgulanamaz verili ideolojik çerçeve" olarak tanımladığı dönemin ardından İslâm'ın siyaset sahnesinde ilerlediği dönem gelmiştir. Türk siyasetinde bu ikinci evre, kitle teorilerinin eleştirisiyle açıklanan, mevcut siyasî kurumlardaki tıkanma sonucunda, eylem için olası seçeneklerin sınırlılığı ve kişinin mevcut sistem çatısı içinde sesini duyuramamasının da etkisiyle, kitlelerin otoriter veya demokrat olmayan bir lidere destek verdikleri evre olarak görülmektedir. Özdalga, bu aşamada ortaya çıkan siyasî reflekslerin kutuplaşan derin çıkmazlara savrulduğuna dikkat çekerek açık diyalog çağrısını yinelemekte ve Erbakan'ın siyasî liderliği üzerinden Türkiye'de İslâmcılığın seyrini analiz ederek, İslamcı hareketin, ülkedeki diğer siyasî oluşumlardan ne daha fazla ne daha az demokratik sürece katkıda bulunmadığı argümanını, Erbakan'ın İslâmcı kökenleri ve yıllar içinde gelişen siyasî refleksleri etrafında örüntülediği bağlam içerisinde yorumlamaktadır (Özdalga, 2002:76).

Özdalga'nın Türkiye'deki İslamcı hareketin ilk lideri Erbakan'ı tanımlayan nihai ifadesi "iktidar uğruna demokrasi"dir. Analizde Erbakan'ın simgesel, sosyal ve kültürel sermayesi her ne kadar İslamcılığa dayansa da siyaset içerisinde geçirilen süre söylemle eylem farkını kaçınılmaz olarak doğurmuş, konsolide edilen kitle ile laiklik temsilcileri arasındaki gelgitler hareketin karakterini veren dinamikleri belirlemiştir. Söz konusu dinamikler, Özdalga'nın din ve toplum analizinde, sosyal bir kurum olarak din ile siyasî, sosyal ve kültürel matriksin etkileşimini yakalayabilmek adına anlam kazanmaktadır. Türkiye'de siyasî, sosyal ve kültürel matriks, İslamcı hareketi, "şeriat için ne yaptın?" sorusuna "yoksullara kömür dağıttık" cevabının verildiği noktaya taşımıştır (Özdalga, 2007g:123).

Türkiye'de İslâmcı siyasanın temsilciliğini üstlenen Erbakan'ın çıktığı Nakşîbendî kökenden kopması ve artık bir çok dinî grupla uzlaşamaz bir noktaya gelmesi de Özdalga'nın Erbakan'ın söyleminden alıntılıdığı, "bizim parti için cihat etmeyenler patates dinindendir" söylemine atıfla çözümlenir. Türkiye'nin siyasal yaşamında 1960'larda görülmeye başlayan İslamcılık çıkışlı hareketin ivme kazanması, simgesel dil üzerinden üretilen söylemin başarısına endekslenir. Süreç içinde Nurcu muhalefet ve Esad Coşan'la yaşanan, Erbakan'ın liderliğinin tartışılması süreci mezkur dini yapıların kendi varlıkları için Erbakan'ı bir tehdit olarak görmeleri sonucuna hızla evrilmiştir. Bu evrilme, Özdalga için modern demokratik kurumlar içinde yer almanın getirdiği sekülerleşmenin nihai sonucudur. Tabi burada Türkiye'nin hiçbir zaman tam demokrasiye geçmediği ön kabulünün O'nun zihninin bir köşesinde yerini muhafaza ettiği unutulmamalıdır. Özdalga, Batı Avrupa'da dahi gerek sivil toplum gerekse demokrasinin işleyişine ilişkin serzenişler yer yer yükseldiği bir durumda Türkiye gibi açık toplum yolunda emekleme adımları atan bir ülkede demokrasi adına durumun çok daha vahim olacağı apriorisinden yola çıkmaktadır. (Özdalga,2007e:101)

Özdalga'nın Türk versiyonu İslamcılığın dönüşümüne ilişkin analizinde, liderin ve hareketin en çok sekülerleştiği noktada laiklik adına hükümetten düşürüldüğüne ilişkin yorumu, Türkiye'deki din eksenli kutuplaşmanın ve din-toplum ilişkilerinin demagojik bir girdaba sürüklendiğinin bariz bir kanıtı olarak tarihsel süreçte yerini almaktadır. Özdalga'nın, dindarlığın parti üzerinde sadece yaldıza dönüşme sürecinin analizi, hareketin kadro hareketinden kitle hareketine dönüşmesinin toplumsal ve siyasî izlerini imlemektedir. Erbakan'ın üç koalisyon deneyiminin kendi kitleleriyle arasındaki mesafesinin açılmasına yol açtığı ifadesi, ülkedeki diğer İslamcı oluşumları iyi bir orkestra şefi olarak yönetemediği yorumu da, hareketin ve Erbakan'ın siyasî hezimetlerinin nedeni olarak, laik kesimle olan anlaşmazlıklardan daha vurgulu şekilde ön plana çıkarılır. Şiddetli bir parti içi muhalefeti harekete geçiren 1973 CHP koalisyonu, bürokraside yer edinme ve demokratik siyasî zeminde meşruiyet kazanmaya kısmen vesile olsa da "komünistlerle ittifak" refleksini doğurarak hareketi İslamcılıktan Türk siyasal yaşamı içindeki hengamede yol alan herhangi bir partiye dönüştüren ilk etkiyi yarattığını iddia eden Özdalga'ya göre aslında bu siyasî deneyimler, laiklik

muhafızı kesimlerin gereksiz ve sığ siyasi reflekslerinin zemininin aşınmasına yol açmıştır (Özdalga, 2007e:87).

Özdalga'ya göre her şeye rağmen Türkiye'deki İslâmî hareketin 1853 Avusturyası'nın ideolojik mozağının ortaya çıkardığı Hristiyan Sosyalizmi'nin Türk versiyonu olduğu hatırdâ tutulmalıdır. İslâmcılar'ın ikinci koalisyon deneyimi ise etnik yarığın mesafesini arttırmıştır. İslamcı harekette, etnik köken farklılıkları din kardeşliği üzerinden ideolojik bir zemine kavuşturmuşken, 1990'ların başında bu hareket içindeki Kürt kökenli lider kadronun “şovenist milliyetçi” olarak niteledikleri MÇP koalisyonuna şiddetle karşı çıkması, sosyal yapının etnik ve dinî niteliklerin ideolojik uyuşmazlığı ile sonuçlanmıştır. Özdalga'nın nihai analizinde, Türkiye'de 1960 ve RP'nin kapatıldığı süreç içindeki İslamcı hareket liderinin kültürel, sosyal ve simgesel sermayesi her ne kadar dini dayanaklar içerse, zaman zaman İslam dünyasındaki gelişmeler, İran ve Pakistan'daki dinî ve siyasî dinamiklere veya Türkiye'deki bir takım çevrelerden yükselen daha keskin İslâmî taleplere söylem bazında kulak vermiş olsa da aslında süreç katıksız bir İslâmî hareketten çok kendi kendine yeten bir milliyetçiliğe evrilmiştir (Özdalga, 2007g:120-121).

Özdalga, yakın siyasi tarihe ilişkin bu analizleri ile Türkiye'de farklı kesimlerin toplumsal dinamikler içinde din kurumuna karşı vaziyet alışlarını yine siyasi, kültürel ve toplumsal matriksten incelemektedir. Erbakan üzerinden demokratik gelişme/gelişememe durumunu analiz ederken Özdalga'nın referans aldığı İslamcı söyleme ait kavramların semantik analizi, bu hareketteki sekülerleşmeyi bariz bir şekilde ele vermektedir. Bu kavramlar “şeriat” ve “cihat” kavramlarıdır.

Özdalga, Erbakan'ın söylem analizinde, şeriat ve cihat kavramlarının radikalizm ve sekülerleşme şeklinde iki zıt hat üzerinde ilerleyen yorum ihtimallerinden sekülerleşme lehine tercihte bulunmaktadır. Sekülerleşmeyi, dinin toplumsal tezahürlerini modern formlara uyarlaması süreci olarak okuyan Özdalga, bu anlamda da modern dönemlerde dinin toplumda yavaş veya hızlı çekilmesinden çok yapısal değişim geçirmesi olgusuna odaklanmaktadır. Erbakan'ın Türkiye'deki İslamcılığın sekülerleşmesi sürecinde şeriat kavramı, pozitif yasanın alternatifi sosyal ve siyasî düzen anlamından sıyrılarak, dindar Müslüman ruhunu kasteden bir anlama dönüşmüştür. Bu ruh Weber'in Asketik Protestanlık ideal tipindeki ruha denk gelir.

Özdalga'nın iddiası odur ki, Allah'ın koruması altında, iyi bir yaşam için ahlâkî ilkeler dizgesi, mevcut siyasi düzenle ilgili konuları kapsamaz. Erbakan'ın cihat kavramının paramiliter bir birlik kurmayı içerme olasılığını barındırmadığı da aşîkârdır. İslâmî liderliğin önemli bir dönüşüm göstergesi de zekat simgesi üzerinden analiz edilir. Ekonomik bağlamda yerel Anadolu sermayesinin desteklenmesi anti-emperyalist tavrın sonucu olmakla beraber; zekat yoksullukla mücadele için modern dönemde dönüştürülmüş bir formül olmuştur. Özdalga'nın Türk tipi sekülerleşme sürecine semantik tahliline bir diğer örnek, Erbakan'ın siyasi yasaklıyken İsveç'te bulunduğu dönemde, yine asli anlamında değil modern formlara uyumlu bir anlam kaymasıyla tedavüle giren “hicret” metaforu ve “Mücahit Erbakan” kavramsallaştırmalarıdır. Özdalga'ya göre, sekülerleşme açısından 1997'ye kadarki süreçteki Türk siyasetinde keskin manevralarla ilerleyen İslâmî hareket zikzaklı bir seyir çizmekle beraber kısmen başarılıdır. (Özdalga, 2007g:108, 126-128).

Özdalga'nın 28 Şubat'ı getiren süreç ve tartışmaların ötesinde sosyolojik olarak çıkardığı sonuç, Türkiye'deki İslâmî siyasanın Türkiye için tehdit olmadığı kadar demokrasi için de önemli bir katkı sağlamadığıdır. Özdalga'nın iddiası, liberal ve demokratik süreçlerin Batı Avrupa ile kıyaslanamaz olmakla beraber toplumsal zeminde, Avrupa'nın doğusu ve Türkiye gibi Orta Doğu'nun eşliğindeki ülkeler için sözde kaldığıdır. 1997'ye kadar gelen süreçte işçi, çiftçi, Türk, Kürt, kadın erkek kitleleri parti içi siyaset eğitimiyle örgütleyen Erbakan, kitle siyasetine önem vererek ve hareketini Türk siyaseti ile bütünleştirerek demokrasi sürecine görece katkı vermiştir. Ancak son tahlilde Türkiye'deki siyasi İslâmî hareket Özdalga'nın gözünden “evet benim ve

partimin çıkarlarını koruduğu sürece demokrasi, değilse fark etmez" çizgisinden öteye demokratik bir vaat içermemektedir (Özdalga, 2007g:128).

Erbakan demokratik gelişmeye ikinci olumsuz etkisi de, siyasî yasaklı olduğu evrede partisi içindeki "dogmacı eski muhafazakârları" desteklemesidir. Erbakan bu tutumuyla, yenilikçilerin önüne kesmek suretiyle partinin Müslüman demokratik yönelime doğru gelişimini yavaşlatmıştır. Özdalga'nın siyasi, toplumsal ve kültürel zeminde Avusturya'da Hristiyan sosyalizmini doğuran sürecin ortak nitelikler taşıması olgusundan hareketle mantıkî bir çıkarım yapılırsa, Avrupa değerlerinin temellerini inşa eden Hristiyan Demokratlarınkine benzer şekilde beklenen Müslüman demokratlığı tavrını taşıyan bir lider ve bu çerçevede bir oluşum beklentisi vardır ancak bu beklenti Türkiye şartlarında karşılanamamıştır sonucuna varılabilir (Özdalga 2007g:126,128).

Erbakan liderliğindeki İslamcılığın ilk etapta sentezlemede başarılı olduğu ancak ileri aşamada hareketi sarkaç konumunda bırakan bir ikilemi vardır. Bu ikilem laik siyasî rejimin değerlerinin muhafaza edildiği kamusal alan ile dini değerler alanını sınırlayan özel alan ayırımıdır. Ancak İslamcılığın temel argümanı dinî rengi hayatın tüm alanlarına sirayet ettirmek olunca, hareketin ve liderin ikili tutumu, hem laik kesim hem de İslamcılar için sorun olarak kalmıştır. Özdalga'nın, İslamcı siyaset ve liderlik tipolojisi üzerine yaklaşımları Göle'nin merkez ve çevre elitler döngüsünün yakın bir analizini örneklemekte, böylece din ve sosyal değişim bağlamında dönüşümün dinamiği merkez-çevre diyalektiğinin elitler dönüşümü kuramını dikkate alan bir yaklaşım benimsenmiş olmaktadır (Özdalga, 2007g:125).

Özdalga, Türkiye'deki İslamcılığın tarihî seyrini, sosyal, kültürel, siyasî matriksten okumayı siyasî liderler üzerinden sürdürdüğü kadar, örgütlü bir taban hareketi/dernekleşme ve yayın faaliyeti olan toplumsal düzlemde yankı uyandırmış Necip Fazıl Kısakürek gibi aydınların otobiyografisi ve modern paradigmanın kapsama alanındaki kadınların örtünme pratikleri ve din eğitimi olarak dinî alanda var olma talepleri üzerinden sürdürmekte, farklı prototip sekülerleşme ve modernleşme örnekleri sunmaktadır (Özdalga, 2007i:167). Söz konusu modernleşme tipleri modernleşmenin bir tek yolu ve türü olmadığının her ne kadar kanıtı olsa da yine de O'nu Batı merkezci, doğrusal ilerlemeci bakıştan azade kılmaya yeter görünmemektedir.

Tipolojik analizlerle İslamcılığın serencamını takip eden Özdalga, "*mikro güce sahip bir ideolog*" olarak tasvir ettiği Necip Fazıl Kısakürek'in kökeni, söylemi ve kişilik bileşenleri¹ üzerinden siyasallaşmanın farklı varyantlarını ortaya koymakta ve bu varyasyonların kitlelere mal olma koşullarını liberalleşmeye yaklaşıp uzaklaşmaları ölçeğine mikyasla tahlil etmektedir. Kısakürek, 1980'e kadar neredeyse tüm İslâmî yayın ve dernek faaliyetleri ile fikrî tartışmalara ilham olmuş bir figürdür. Necip Fazıl'ın bu denli etkin olmasının temelinde her ne kadar Özdalga, yoğun bir kişilik tahliline dayalı analizler yapsa da, İslamcı söylemler geliştiren Türk aydınlarının ortak noktası olarak tespit ettiği "*Batı karşıtlığı*" vurgusu, mevzu bahis kişilik tahlillerinden çok daha fazla bizi sosyal gerçekliğin kıyısına getirmektedir. Özdalga tarafından ağırlıklı olarak verilen kişilik tahlillerine ilişkin analizler bir tür rijit portreler oluşturma durumuna hizmet etmekten öteye geçememektedir. Örneğin Necip Fazıl'ın şahsında çizilen, İslâm'ı kendi şahsî hırsı için bir araç gören, kumarbaz, "asosyal" ve "estet" kişilik portreleri gibi (Özdalga, 2007h:141-144) ...

Özdalga'nın gözünden, Necip Fazıl'ın şahsında müşahhaslaşan dönemin Türk aydını, Batı'ya karşı kinli ve şüpheli olsa da Batı'yı yakinen tanımakta ve takip etmektedir. Belki de en önemlisi bu aydınlar, yeni Türk kültürel yaşamına bireysel dindarlığı tanıtmayı misyon edinmişlerdir. Kurucu dönemin ardılı bu yeni misyoner tipi, Berger ve Lucman'a atıfla, "gerçekliğin

¹ Burada kimlik değil kişilik analizi kavramı bilinçli olarak seçilmiştir. Özdalga mikro sosyolojik bağlamlara ve sosyologlara atfen, örneğin, Johan Asplund'un bakış açısından, Kısakürek örneğinde olduğu gibi şahıslar hakkında kaynağı verilmemiş hatırat türü verilere dayalı olarak yer yer kişilik tahlilleri yapmaktadır (Özdalga,2007h: 142).

toplumsal kurgulanışı”nın öncüleri olmakla birlikte, kurucu dönemin laik milliyetçiliğini, İslâm’la karışık geleneksel dile devşirebilmiş, dolayısıyla ulusal aşağılanmayı yaşamakta olan halk kitlelerine aradıkları hamaseti sunan popülist aydınlardır. Bu aydınlar doğu ve batı olmak üzere iki cihetten de beslenen kültürel sermayeleri ve bu sermayenin dile gelen söylemleri ile modernitenin heterojenleşme ve homojenleşme ikilemlerinin sentezleyen; modernitenin krizlerinin ardından içsel bir dinî uyanışı tecrübe etmiş şahsiyetlerdir (Özdalga, 2007f:92).

Özdalga’nın şahıs analizlerinde, çoğunlukla Hristiyanlıktan zaman zaman da Asya dinlerinden çağrışımlara başvurusu, dinî tecrübenin ortak dışı vurumlarına önemli bir vurguyu içermektedir. Örneğin, Necip Fazıl’ın “tüm ıstırapları sırtında taşıma” ifadesi insanlığın bütün günahlarını yüklenen, çarmıha gerili İsa figürü ile karşılaşır. Kapadokya’nın Hristiyanlaşmasını anlatan halk hikâyesindeki Aziz Gergeo’nun ejderha figürü ile yine Kısakürek’in, Kur’an’ın Ali İmran sûresi, 27. ayetteki “denizler mürekkep olsa, ağaçlar kalem acımı anlatmaya yetmez” ifadesini acısının kesafetini anlatmak için kullanmasına hamletmesi gibi Özdalga’nın, bu iki kültürdeki iman için mücadele olgularını denk gören tutumu aslında varoluşsal endişelerden kaynaklanma noktasında O’nun evrensel perspektiften dine bakış çizgiyle birleşmektedirler.

Özdalga’nın söz konusu sentezleyici bakışı, bizzat Sezai Karakoç’un bir konferansında edindiği intibaında da dışı vurmaktadır. Karakoç’un, o konferansta oluşturmaya çalıştığı tahayyül, dört tarafı düşmanla kaplı, bütün çareleri tükenmiş gökten medet uman Mesih’in beklenmesi metaforuna denk düşer. Bütün bunlara ek olarak Necip Fazıl’ın imgesel olarak ürettiği bir kurguya tekabül eden Doğu ve Batı karşıtlığından hareketle bütün hayatı bu mücadele çerçevesinde anlamlı kılma yaklaşımı, Özdalga tarafından ying-yang bağlamında, mitolojik, Maniheizm, Zerdüştvârî bir perspektiften antropolojik bir okumaya tabi tutulmaktadır. Her ne kadar “dine sosyolojik bakabilmenin koşulları” başlığı altında değinildiği üzere Özdalga, Durkheim’i dini topluma indirgeyerek, toplumda dinin analizine ve sosyal gerçeklikteki payına gereken değeri vermemekle eleştirmişse de İslamcı figürler üzerinden yapılan analizler okuyucuyu, ilkelerde dinin analizinin yapıldığı emperyalist dönem antropolojik incelemelerinin eşiğinde durma hissi uyandırır. Bu hissi pekiştiren ise Özdalga’nın, İslam’a ait simgeleri, Eski ve Yeni Ahit’in form değiştirmiş simgeleri olarak görmesidir. O’na göre, İslâm’ın getirdiği yeni bir şey yoktur, mevcuttta bulduklarına yaratıcı anlamlar yüklemiştir” (Özdalga, 2007i:166).

Özdalga’nın, ulus devlette ve onun modüler bireyinde gerçekliğin salt mevcut bir hakikât olarak orada durmadığı, kurgusal bir inşa olduğuna ilişkin vurgusu, mikro sosyolojik yaklaşımla Türk aydınlarının analizinde ortaya çıkmaktadır. Dinî mistisizmin, nasıl siyasî ideolojik ifadelerle dönüştüğü sürecine odaklanan Özdalga, “aslî unsur olan tözün aranması” iddiasını, Necip Fazıl üzerinden sosyal inşa zemininde eleştirmektedir. Özdalga’ya göre, Necip Fazıl’ın bütün hikayesi aslında mistik/dinî deneyimi, varoluşsal endişelerden kaynaklı, eski acılara, eski geleneklerin varoluşsal sorunlarına, kolektif ifade biçimleri sunmaktan ibarettir. Özetle iç bireysel deneyim dışsallaşmış, ruh kafesten kaçarak modernleştirici moment devreye girmiştir (Özdalga, 2007f:95).

Özdalga, dini ve sosyal bir yapı olarak sufizmin, modern dünyanın koşullarına ve sekülerleşmeye her ne kadar meydan okuyan bir hareket türü olsa da bu meydan okumayı doğuran Doğu-Batı karşılaşmasının sonuçlarından hareketle dini içerikli hareketlerin de dünyevi meselelere yoğunlaşmaları sonucu dünyevileştiklerine vurgu yapmaktadır (Özdalga, 1999a: Preface). Mistisizmin tarihsel ve güncel formlarını incelemeye ayrıca önem veren Özdalga, mistik bir sembol olan ‘ney’in, kendisinin imal edildiği kamışına duyduğu özleminden dolayı inlemesi metaforunu anımsatarak dünyevileşme ve varoluşsal kaygılar arasında sıkışan bireye vurguda bulunmaktadır. Özdalga, 1997’de İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü’nün düzenlediği bir seri konferansın basımının yapıldığı çalışmanın önsözünde son yıllarda artan sufizm ve tasavvuf müziğine artan ilginin sekülerleşme ile ilgisine dikkat çekmektedir (Özdalga, 2001: preface).

Necip Fazıl'ın mistisizmi bağlamında tarihsel bir analiz yapan Özdalga'nın bu yaklaşıma getirdiği temel argüman, Necip Fazıl'ın temel mefkûresinin, İslâmî, geçmişin özelliklerine sahip bir bina inşası olmadığı gerçeğidir. Necip Fazıl Kısakürek, dünü ihya etmeye ceht sarf etmemekte, bugüne ait bir durumu değiştirmek için savaşılmaktadır. Olan biten şey sadece Özdalga'nın Geertz'in "Observed Islam"a atfıyla, "dinî hassasiyetlere sahip insan, inanç mekanizmaları tükenmeye başladığında, nasıl tepki gösterir, gelenekler sarsıldığında ne yapar?" sorusunu sorup çizdiği onlarca modernleşme krizine verilen tepki türlerinden birinin seçilmesinden ibaret görünmektedir (Özdalga, 2007i:167). Bu soru çerçevesinde, Kısakürek'in seçimi, modernleşmeye varan çıkmaz sokakta, onulmaz çelişkileri sentezlemektir. Bunlar, katı millî özelliklere sahip siyasî bir ideoloji ile İslâmî tasavvufa yönelik eğilimdir. Milliyetçiliğin ve İslâm'ın bu sentezinde, Necip Fazıl'ın şahsında 1970'lerin milliyetçi genç kitlelerine çekici gelen neydi sorusuna Özdalga'nın verdiği cevap dört temel unsur içermektedir:

1. Modern dünyanın varoluşsal krizlerine İslâmî söylemde bulunan çözüm... Nitekim Kısakürek varlığını, varoluşsal bir krizi takip eden, iş, düşünce ve toplumsal ilişkilerine anlam veren, bütünlük sağlayan dinî simgecilikle doldurmuştu.
2. İslâmî değerlere dayalı ulusal kimlik sunması: İslâm'ın parti siyasetine girmesine istemeyerek verilen desteğin, Şubat'74'te CHP ile koalisyonu giren Erbakan'ın çekerek, o döneme kadar görülmedik bir şekilde, İslâmî davaya sahip çıkan '70'lerin genç milliyetçilerine edebî ifade gücünü kanallandırmesi,
3. Boyun eğmeyen tutumunun O'na kahramanlık nişanı getirmesi,
4. Eylem çağrısı (Özdalga, 2007h:144).

Bütün bunların yanı sıra Özdalga, Necip Fazıl'ı, mistik anlamlar yüklü sembolik bir dil ve kısa mesajlarla kitleleri harekete geçiren bir söylemin fîtilini ateşlemeyi başarmış bir ideolog olarak görmekte, O'nun, Doğu-Batı gibi karşıtlıklara dayalı dünya görüşünün İslamcılığı nasıl milliyetçilikle kardeş ideolojiler haline getirdiğini izaha girişmektedir. Özdalga'nın "toplumsal kimliğin" kültürel yönleri ile ilgili soruların ortaya çıktığı yeni yeni modernleşen toplumlar denklemine, tam da bu denklemdeki anlam arayışında, Necip Fazıl, Kemalistler'in dine alternatif olarak getirdiği milliyetçilikten daha ikna edici bir milliyetçilik modeli sunmuştur. Bu milliyetçilik versiyonu kitleler nezdinde "makbul milliyetçilik"ti, bilindik duygulara denk, sıradan insanların gelenek ve deneyimlerine dayalı bir aşinalık barındırmaktaydı (Özdalga, 2007f:98).

Özdalga'nın sosyolojik çıkarımları doğrultusunda, Türk modernleşmesinin İslâmî-milliyetçi versiyonu modern topluma ait bir olgu olarak, kaçınılmaz bir biçimde kimliğin ideolojikleşmesi sürecine tabi olmakta, modernleşmesini tamamlamış milletlerin, örneğin Almanlar'ın ulaştığı eşit yurttaşlığa dayalı ulusal kimlik evresinden ayrılmaktaydı. Alman ulusal kimliği, folk ulus, kültürel ulus, sınıfa dayalı ulus aşamalarından, demokratik koşullarda eşit yurttaşlığa dayalı ulus yapısını ikmâl etmişken, Türk modernleşmesinde süreç akamete uğramıştır. Bu noksan sıfatlarla mualllelikte, Kemalist milliyetçilikte, verili üstün meziyetler temelinde meşrulaştırılmış folk ulus düzeyinde kalınmışken, Türk İslâm sentezinde kültürel milliyetçilik eşiği aşılmış farz edilmektedir. Modernleşme açısından bakıldığında durum bundan ibarettir ancak şu da ayrıca vurgulanmalıdır ki gerek kişilik, analizleri, gerek söylemleri, gerekse sosyal, siyasî, kültürel atmosferleri itibarıyla Türk aydını veya İslâm'ı söylemine konuk eden siyasî liderler, Özdalga'ya göre Orta Doğu'daki Hasan el-Benna, Mevdûdî ve Hümeynî'de karşılık bulan İslâmîcilerden farklılaşmaktadır. Özdalga'nın vardığı sonuca göre, Türkiye dahil Ortadoğu'daki İslamcılığın üst ideolojisi milliyetçiliktir (Özdalga, 2007g:114).

Laikleşme ve Resmî Laik İdeoloji İkilemi:, Din Eğitimi, Sivil Toplum Başörtüsü

Türk modernleşmesinin belki de en sancılı iki süreci din eğitimi ve başörtüsü sorunuyla imtihan olmakla geçmiştir. Eğitimde hangi ideolojik değerlerin egemen olacağı meselesinin

İslâmcılarla katı olmayan laikler arasındaki ittifakı bitirecek denli hassas bir mesele olduğunu hatırlatan Özdalga, 28 Şubat 1998 Milli Güvenlik Kararları bağlamında, kurulun askeri üyelerinin hükümete müdahale etmeyi sağlayacak toplumsal meşruiyet aracı olarak eğitim meselesini kullanmalarının ideolojik sonuçlarını ele almaktadır (Özdalga, 2007j:170-171).

Özdalga'nın karşılaştırmalı tarihsel analizinde eğitim meselesi Batı'nın modernleşme ve sekülerleşme deneyiminden hareketle, Protestan okulların geçirdiği dönüşüme kıyasla dinî alanın sivil toplumun temelini oluşturması bağlamında değerlendirmektedir. Özdalga, başörtüsü meselesi gibi dinî simgelerin siyasî simgeye dönüşme potansiyeli içerseler de bu potansiyelin, Türkiye'de sanılanın aksine vuku bulmadığını vurgulamakta ve bu durumu bireysel bir dinî tecrübe olarak yorumlamakta ve Türkiye'de ki İslamcılarının, modern ve demokratik süreçlere katılım tecrübesi olarak görmektedir. Türkiye'de siyasî, sosyal ve kültürel şartların yarattığı ideolojik kutuplaşma atmosferinin gerisindeki sis perdesinin bir adım geri iki adım ileri gidişler sonucu kalkmamasından konunun çıkmaza sürüklendiği kanaati Özdalga'da yerleşik bir perspektife oturmuştur (Özdalga, 1999: 433).

Liberal değerlere dayalı toplumsal bir model gelişimi ve demokratik süreçlerle kitlelerin entegrasyonu için önem arz eden eğitim sisteminin modernizasyonu meselesini Özdalga, Osmanlı'dan modern Cumhuriyetin tarihî dönemselliği içinde analize tabi tutmakta ve konuyu dört ilişkili bağlamda ele almaktadır. Türkiye'de eğitim meselesinin toplumsal ve siyasî görünürlüğü, örgün eğitim sistemi içinde imam hatip okulları, ilahiyat fakülteleri ve zorunlu din eğitimi meselesinde kesafet kazanırken, yaygın eğitim boyutu da Kur'an kursları bağlamında, dinin devlet üzerinden kontrolü meselesiyle ilgili bir boyutta ele alınmaktadır. Eğitim ve din meselesinin son ilişiksel bağlamı da azımsanamayacak eğitsel sermayeye sahip kadınların toplumsal cinsiyete ve laikliğe uzanan sınır ucunda yer alan başörtüsü meselesidir (Özdalga, 2007k:204).

Din Eğitimi

Özdalga 1923'den beri acil reform bekleyen eğitim meselesine, finansal sorunların çözülmesi, modern pedagojik ilkelerin yerleştirilmesi ve çağdaşlaşma yolunda yatırım yapılması gibi öncelikler varken, meselenin eğitim sistemine hangi ideolojik değerlerin hakim olacağı konusuna kilitlenmesini iç dinamikler açısından incelemekte ve din konusunda Türkiye'de bilimsel ve toplumsal yaklaşım eksikliğinin yol açtığı sonu hesaplanmamış laik refleksli çıkışların yol açtığı sonuçların maliyet analizini çıkarmaktadır. Özdalga açıkça ifade etmektedir ki sivil toplumun gelişmesini sadece ortodoks ve köktenci din biçimleri engellemez. Laik ideolojiler de otoriter rejimlere hizmet etmiştir (Özdalga, 1999d:110).

Eğitimin modernizasyonu meselesi, Osmanlı'nın çöküş döneminden bugüne adeta zincirleme bir seyir takip etmektedir. Zincirin ilk halkası, Osmanlı'nın ulema ve eşraf birlikteliğinin yol açtığı zümre baskısına merkezî hükümetin müdahalelerin ortaya çıkardığı ikili yapıdır. Bu ikili yapı üzerine cumhuriyetin kurucu reflekslerinin direkt etkileri ve dahası süregelen dönemeçlerde reform adına yapılan kısır döngüye dönüşen ideolojik çekişmelerle günümüze uzanmıştır (Özdalga, 1999b:415-419).

Eğitim, liberal bakış açısına göre sınıfsal hareketliliğin temel aracı olmakla birlikte Özdalga, Türkiye koşullarında elzem olan gerçekçi reformlar yerine, birinin yaptığını diğersinin bozduğu ideolojik müdahalelerin tabloyu daha da ağırlaştırdığına dikkatleri çekmek istemektedir. Liberal bakış açısından eğitim konusu toplumsal hareketliliğin unsuru olarak her ne kadar bu şekilde okunabilse de Bourdieu'nun "bugün modern Fransız eğitim sistemi, Orta Çağ'da kilisenin işlevini yerine getirmektedir" (Bourdieu ve Passeron, 2015:97-99) şeklindeki mevcut ekonomik yapıya yaptığı göndermenin sağladığı eleştirel sosyoloji geleneği perspektifinden bakıldığında, meselenin sadece Türkiye'nin geç modernleşen bir ülke olmasından kaynaklı iç dinamiklerle ilgili, küresel kapitalizmden bağımsız yüzeysel bir mesele olmadığı kendiliğinden açığa çıkacaktır. Eğitim

sistemine eleştirel sosyoloji geleneğinden bakmak çalışmanın ilgi odağı olan, Özdalga'nın din sosyolojisine bakışı meselesinden konuyu uzaklaştıran ve ayrıca üzerinde durulması gereken bir konu olması dolayısıyla, eğitimin işlevine yönelik kısa bir Bourdie merkezli yaklaşımdan sonra, Özdalga'nın dikkat çektiği üzere modern toplumlarda, ulus inşa sürecinde ihtiyaç duyulan homojenleşmenin sağlanmasının bir aracı olarak eğitim ve Türkiye'de din ve toplum ilişkilerinin anlaşılmasındaki eğitimin vital konumunun analizine devam edilebilir.

Tarihsel bağlamda Osmanlı eğitime yaptığı müdahalelerle geleneksel ve modern formda iki eğitim anlayışını bir arada yürütmeye çalışmışken, Cumhuriyet bu ikiliği Tevhid-i Tedrisat kanunu ile ortadan kaldırmak istemiştir. Tevhid-i Tedrisat kanunu ile sadece ikili eğitim sisteminin kaldırılması amaçlanmamış, aynı zamanda bu eğitim politikası ile ulus inşa sürecinin homojenleştirici aracı olarak eğitim, laikliğin ve devrim yasalarının yerleşmesinin bir aracı olarak görülmüş, kitlelerin eğitim düzeyinin yükseltilmesi gibi bir amaca hizmet etmesi planlanmış, dahası dış müdahaleye zemin hazırlayan azınlık okulları ile misyoner okullarının ulus inşa sürecine olumsuz etkilerini minimize etmenin de aracı olarak kurgulanmıştır (Özdalga, 2007d:59).

Özdalga, eğitim konusunda Osmanlı'da uzun süre tedavülde kalan devşirme sistemini eğitimde liyakata dayalı sistemin kanıtı olarak lanse etmekte ancak bu husus gerekçelendirilmekten daha çok genel geçer bir bilgi gibi sunulmaktadır (Özdalga, 1999b:416). Diğer taraftan devşirme sistemi tartışmalı bir konu olmak dolayısıyla kolayca liyakata dayalı eğitimin kanıtı olarak kabul edilebilecek bir konu olmamasının yanı sıra üzerinde toplumsal ve siyasî gerekçeleri ile sonuçları açısından gerekli bilimsel mesainin harcanmadığı bir konudur. Ancak Özdalga'nın, "ideolojik mozaik" in Avrupa'da ki toplumsal tabanını oluşturan 19. Yüzyıl ortası Viyana'sında liberallerin seçim hezimetleri olgusu ile ilişkilendirildiğinde, liberalizmin seçkinci dönem anlayış ve uygulamaları bağlamında devşirme sisteminin neden Özdalga için liyakata dayalı eğitim sisteminin ilk örneklerinden olduğu kısmen anlaşılabilir. Liberalizmin ilk formlarının haliyle sadece burjuva sınıfının oy kullandığı seçkinci bir demokrasi dönemine tekabül ettiği düşünüldüğünde, devşirme sistemine dayalı eğitimin de bir tür meritokratik uygulama örneği olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Eğitimde vakıfların etkisi de ayrıca Özdalga'nın konunun hem tarihî planda hem de bugünün sivil toplum planında eğitimin ekonomi politikası ve sivil toplum açısından dikkatten kaçırmadığı bir husustur. Tarihi dönemeçte de bugünün dinî uyanışında da sivil toplumun eğitim kurumuna desteği söz konusu vakıflar üzerinden olagelmıştır (Özdalga, 1999:416).

Dine sosyolojik bakış bağlamında Özdalga, Türkiye'de karşıt kutupların eğitim olgusuna bakışını ileri sürdükleri argümanlar açısından değerlendirmektedir. Birinci grup, din eğitimini Osmanlı'nın ikili eğitimin yapısına yol açacak gerici bir tutum olarak değerlendirirken; ikinci grup ise, dinin modernitenin krizlerine varoluşsal cevaplar sunma potansiyelinden ve İslam'ın çalışmaya verdiği önemden hareketle kültürel ve ulusal süreçlere katkısı bağlamında konuya yaklaşmaktadır. Özdalga, Türk siyasî tarihinde ikinci grubu kendinin dine sosyolojik yaklaşımı bağlamında değerlendirmekte ve birinci grubun iddialarının aksine bu grubu, rejimi değiştirmeyi göze almayacak sıradan insanlar olarak tanımlamakta, bu tanımlamaya kanıt olarak da İslâmcı grupların, mevcut laik eğitim sistemine iyi entegre olmaları olgusunu sunmaktadır. Özdalga'nın kanıt olarak sunduğu laik eğitim sistemine iyi entegre olan grupların bugünün Fetullahçı terör Örgütü'ne ait okullar olduğu anlaşılmaktadır (Özdalga, 2007m: 256).

Said Nursî'nin bireysel dindarlığından kaynağını alan hareketin, Sovyetlerin dağılması sonrası eğitim faaliyetleri ile nasıl küresel bir açılım kazanmaya çalıştığı da Özdalga'nın analizlerine dahil edilmektedir. (Özdalga, 2007l:237). Weber'in "dünyevi çileci" ideal tipine karşılık geldiğini iddia ettiği "fetö" oluşumunu 2000'de yaptığı çalışmasında, Türkiye kronolojisi içerisindeki dini ve etnik kimlik bağlamında ele alan Özdalga, toplumun yeniden inşası ve iktidar hırsı şeklinde iki ihtimale yönelme durumu olan hareketin tekelleşmesine müsaade edilmesi durumunda ortaya

çıkacak sonuçlara o tarihlerde dikkat çekmektedir (Özdalga, 2000: 104). Özdalga'nın, Söz konusu örgütün ele alındığı 2003'te yapılan çalışmasında, diğer dini gruplardan farklı iman ötesi evrenselliğin varması muhtemel sonuçları değerlendirilmiş, küresel açılım ve sekülerleşme ilişkisi ile dini söylemin devam ettirilmesinin hareketin etkisini arttıran güç olması durumunun yarattığı paradoksa işaret edilmiştir (Özdalga, 2003:73).

Özdalga, [15 temmuz sonrası herhangi bir yazınında konuya ilişkin değerlendirmesine rastlanmadığı için yeni duruma ilişkin değerlendirmelerinde değişiklik olup olmadığını karşılaştırma olanağı olmamakla birlikte] mevzubahis örgütün gerçek ajandalarından bağımsız olarak, örgütün görünen vitrini üzerinden yaptığı değerlendirmelerde en azından eğitim boyutunda teknoloji kullanımı, sahip olunan finansmanın eğitime kanalize edilmesi ve modern bir müfredatın takip edilmesi açısından bu oluşumu dönemin şartları içinde iyi bir model olarak yansıtmıştır. Diğer taraftan Özdalga, bugün örgüt oldukları anlaşılan oluşumun okulları üzerine yaptığı bir çalışma esnasında, söz konusu okulları ziyaretinde son derece modern görünümlü laboratuvarların ve dersliklerin kendisine açılmasına karşın yurt kısımlarının kapılarının kadın bir araştırmacıya dahi kapalı olacak denli mahremmişçesine sıkı sıkı kapalı tutulmasından dolayı zihninde doğan istifhamları da yazılarına aktarmıştır (Özdalga, 2007n:314).

Özdalga'nın isabetli bir şekilde işaret ettiği üzere din eğitimi meselesi, Türkiye'yi farklı kompartımanlara bölen bir duruma yol açmıştır. Katı laiklerle anlaşılammış sosyolojik bir gerçeklik olarak, sekülerleşme yolunda hızla ilerleyen İslâmcı kitleler için en büyük tartışma alanları, haliyle İmam hatipler, Kur'an kursları ve zorunlu din eğitimi iken, sayılan bu kalemler farklı dinî grupları da ayırıştıran dahası iktidar ortağı olan İslâmcılarla söz konusu cemaat yapılarını da ayrı kutuplara iten ve gittikçe derinleşen bir yarığa neden olan bir durum olarak değerlendirilmiştir. Din eğitimi kaynaklı sorunların yüzeye vuranlarından bir tanesi, Kur'an kurslarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanması meselesinde, Kur'an kursu öğreticiliği için İmam-Hatip mezunu olma şartının getirilmesi sonucu Süleymanlılarla ters düşülmesi örneğidir.

Özdalga, aslında İmam-Hatip okullarını dinin moderniteye uyum sürecinin bir parçası olarak gören tutumunu devam ettirmekte ve şu iddiaları dile getirmektedir: İmam-Hatip okulları cumhuriyete ait okullardır. Nihayetinde Cumhuriyetin de laiklik anlayışı, Osmanlı'dan tevarüs eden sorunları bertaraf edip kısa zamanda ulus devleti ikame etmek ve ulusu homojenize etmek /iki başlı yapıda birliği sağlamak adına, dini devletin kontrolüne almak bunun için de eğitimi araçsallaştırmaktır. Eğitimin araçsallaşması olgusu sırf kurucu evreye özgece bir tavır olmayıp, hem iktidardaki siyasa türevleri için hem de demokratik süreci akamete uğratan askerî darbe dönemlerinde manüplatif bir araca dönüşmüştür (Özdalga, 2007j:186;192).

Özdalga'nın Türkiye'deki siyasîler ve cemaatler için çizdiği panoramik görüntü, eğitime dinsel müdahaleler için manidardır. Merkez sağ ve İslâmî parti liderlerinin zaman zaman herkesin bildiği bir sır olan Nakşîbendî tarikatına yakınlıkları ile Süleyman Hilmi Tunahan'ın damadı Kemal Kaçar'ın, Demirel'in partisinde siyaset yapması gibi iç içe geçişler her daim vuku bulmakla birlikte; karşılıklı güvensizlikler ile dinî oluşumlara yönelik medya ve resmî süreçler tarafından takip ve baskı altına alınmaları süreci de eş zamanlı olarak yaşanmıştır (Özdalga, 1999b:431). Ancak Özdalga'nın İslâmcılığın sağ-sol ayırımlara kolayca uymayacağını belirtmesine karşılık (Özdalga, 2007e:87) gözden kaçırdığı yahut ön plana çıkarmaktan imtina ettiği bir unsur daha vardır ki o büyük toplumsal yapı resminin görülmesine daha çok katkı vermektedir. İftar Gözaydın'ın, devlet eliyle dinin tanzimini konu alan idare hukuku açısından Diyanet çalışması göstermektedir ki din konusundaki kitlesel taleplere kulak veren gerek 1947 CHP'si gerekse 1977'deki hükümet programına ilişkin Meclis'teki konuşmasında din görevlilerinin özlük haklarının iyileştirmesini seçim programına alan Ecevit'in tavrı, dine yönelik popülist siyasal yaklaşım söz konusu olduğunda sağ-sol ayırımının nispeten kalktığını göstermektedir (Gözaydın, 2009:209).

Din eğitiminin eğitsel bir konu olmaktan çıkıp eğitimde hangi ideolojik değerın hakim olacağı meselesine odaklanması sorunu, konunun Milli Güvenlik Kurulu'nun en kritik zamanlarda en tartışmalı meselesi olma durumunda kendini gösterdiğini hatırlatan Özdalga, son tahlilde toplumun demokratik süreçleri hazmederek zamana yayılan sekülerleşme sürecine ket vurulduğu sonucuna varmaktadır. Katı laik politikalar ve İslâmcı söylemin popülize edilmiş versiyonunun söylemsel düzeyde kalan, ancak sosyolojik bir bakıştan mahrumiyet sebebiyle eylemselmişçesine muamele gören Türk tipi sekülerleşme süreci Türkiye örneğinde anlaşılamamıştır (Özdalga, 1998:112). Süreç polemiklere ve siyasal korkulara mahkum edilmiş, Weber'in analizyle Batı Avrupa'da gerçekleşen "Asketik Ruh'un Kapitalizm"i doğurması sürecinde yaşanan kurtuluş mitini bireysel kurtuluşa dönüştürmesinin ve modern dünyanın gereklerine dinin yeni formlar geliştirme sürecinin önü kesilmiştir.

Sivil Toplum

Özdalga, Gellener'in "ya laik ya dinci" gibi keskin bir ayırma dayalı sekülerleşme anlayışının eleştirisinden hareketle, sekülerleşmenin veya onun da ait olduğu üst çatı olan modernleşme sürecinin göstergesinin, gelenekselle modernin keskin bir çizgiyle ayrılıp ayrılmama meselesi olmadığını, yeni modernleşen bir toplumda asıl meselenin, sivil topluma doğru mu yoksa otoriterleşmeye doğru mu yol alındığı meselesi olduğuna odaklanmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki bu ifade ile Özdalga, Avrupa'nın doğusu da dahil Türkiye gibi modernleşmeye geçiş sürecindeki ülkeler için modernite formlarının farklı şekiller alabileceğine işaret etmektedir. Modernleşme sürecini yaratan bütün dinamikler sadece Batı Avrupa'da bir araya gelebilmiş olduğuna göre; diğer coğrafyalardaki durum moderniteden etkilenme şeklinde tezahür etmiştir. Özdalga'nın söz konusu çıkarımı Batı merkezçiliği çağrıştırmaktadır.

Türkiye'de ve diğer Müslüman ülkelerde, siyasete yansıyan dinî söylem, sekülerleşmenin yokluğunun değil bilakis sekülerleşmeye, sosyal değişmeye ve modernleşmeye verilen tepkilerin bir tür dışı vurumu olarak gören Özdalga'ya göre söz konusu tepkiler Geertz'e referansla büyüü bozulmuş bir evrenin inaçlılarının vermesi muhtemel birbiriyle ilişkili onlarca tepkiden bir kaçıdır (Özdalga, 2007h:134). Bu tepkiler olağandır, tekrar bahasına modernleşmenin anomalileri değildir, değişimi fark edip ona karşı vaziyet alışı denk düşen eylemlerdir. Ama belki de modern dünyada dinin tezahürleri değil ama katı laiklerin, inançlıların modernite karşısındaki prizmadan geçen ışık mesabesinde farklılaşan tepkilerini anlamamaları, fark edememeleri ve bu süreçleri katı laikleştirici politikalarla akamete uğratmaları durumu, bir tür modernite anomalisi olabilir. Nitekim Özdalga'nın belirttiği üzere, devleti denetleme ve bireysel özgürlüklerin korunması gibi çifte bir işlev gören, demokrasi ve liberal değerlere dayalı toplumun varlık şartı olan sivil toplumun türevleri içerisinde, dernekler, baskı grupları ve siyasî partilerin yanı sıra dinî örgütler de yer almaktadır dahası modernitenin yabancılaştırıcı ve yüzeysellik hissi yaratan etkileriyle yüzleşen modern insanın sanat, edebiyat, siyaset alanında kimlik edinme arayışı kadar dinî içsel tecrübesine dayalı olarak da bir arayışa girmesi olağandır (Özdalga, 2007i:160; 2007e:74,87).

Özdalga, sivil toplumun laik temellerini vurgulayan bu nedenle de artan İslâmcılık hareketleri ile sivilleşme olgusunu İslâm'a tamamen kapatan Gellner'i eleştirerek, Türk versiyonu İslâmcılığın, devletin laik özünü etkilemeden ana akım siyasetin bir parçası olduğunu, böylelikle yerel ve ulusal politikalarla bütünleştiği fikrini savunmaktadır. Özdalga, İran'da İslâmcılık adı altında gerçekleştirilen devrimin artçı sarsıntılarının ister istemez Türkiye'de de hissedildiğini ancak bu tür bir hareketin Türkiye'de taban bulamayacağını açıkça ifade etmesinin yanı sıra; İslâmcı bir devrimin Türkiye için gerçekçi olmadığını ancak ürkütücü etki yaratma potansiyelinin azamî düzeyde kullanıldığını ve bu argümanın popülarite düzeyinde dolaşıma sokulduğunu ifade etmektedir (Özdalga, 2007e:74).

Özdalga, din toplum ilişkilerini analizinde çokça ekonomi kurumunu eksen almamış olmasına veya yaygın olduğu şekliyle ekonomi kavramlarını diğer sosyal kurumların analizine işe

koşmamasına karşın sivil toplum bağlamında Marksizm'i eleştirirken liberalizm ve ekonomi ilişkisine değinmekte, Sovyetler'in dağılması ve Doğu Avrupa'dan sosyalizmin çıkıp liberalizm yerleşene değin sivil toplumun doğmadığına işaret etmektedir. Batı Avrupa'da dahi seçkinli liberalizm sonrası sivil toplumun gelişimi de, halkın eğitim aracılığıyla seçkinlerin sahip olduğu kültüre erişebilmeleri, milliyetçi ve seküler değerlerin onlar arasında içselleştirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Özdalga'ya göre, Batı Avrupa dışındaki coğrafyada "kitle siyaseti" çağına girildikten sonra sivil toplumun gelişimi tehlikeye girmiştir. Bu durum, toplumsal alanı holistik açıdan yordayan Özdalga'nın bütün toplumsal yapı ve kurumları kapsayan bir süreç olarak gördüğü modernleşme bakış açısıyla ilintilidir.

Sosyalizm eleştirisinden liberalizm ve kapitalizm sağlamasını yapan Özdalga'nın, kolayca yok sayılamayacak bir gerçekliği görmezden geldiği görülür. Kapitalizmin ruhu kafesten kaçmış, dünyanın büyüğü bozulmuştur. Ekonomik küresel sermaye boyutunda eşitsizliklerin yeniden üretimi sarmalının kırılması doğrultusunda kitlelerin sivil toplum mekanizmalarına ve eğitimde fırsat eşitliği olanaklarına teorik olarak erişebileceği varsayılrsa dahi pratikte söz konusu erişim olanaklarının piyasa koşulları lehine manipüle edilebildiği olgusu kolayca göz ardı edilemez. Dahası sosyal alanda ekonomi, din, siyaset gibi kurumların görece özerk yapılar olmasına dair sosyal gerçeklik zihnin bir köşesinde tutulmakla beraber biri diğerinin karşısında mübadele değeri taşıyan sermayenin kültürel, simgesel ve sosyal türevleri olduğu nazarı dikkate alınarak, sivil topluma katılım için ekonomik sermayenin yanı sıra sosyal sermayenin ağırlıklı olarak talep edilmesi olguları yan yana düşünüldüğünde sınıfsal hareketlilik sağlamak için liberal çağda elzem olan ve işlevsel görülen eğitim sisteminin kitlelere vadettiği hareketliliği sağlayamadığı görülmektedir. Dahası küresel kapitalist ekonomik yapıda okul sistemine giren çocuklar gençler ve dahi yetişkinler, ekonomik olarak eşitsiz ekonomik sermaye düzeylerinin yanı sıra kültürel olarak da dengesiz bir sermaye ile sisteme girdiklerinden, aslında eğitim Bourdieu'nun da gösterdiği üzere eşitsizlikleri kaldıran değil, mevcut ekonomik sistemin ve küresel sermayenin istediği niteliklere haiz eleman yetiştiren bir yeniden üretim mekanizmasına dönüşmüştür (Blackledge and Hunt, 1991:170-171).

Kamusal Alanda Dindar Kadının Görünürlüğü ve Başörtüsü

Sık sık demokratik süreci akamete uğratan kesintilerin yaşandığı bir alan da bir taraftan "militan ruhlu" dinciler ve geleneksel-muhafazakâr aileleri ile diğer taraftan da içsel bir tecrübe ile örtünme pratiğini seçtiklerini kabul ettiremedikleri katı laik kesimler arasında kalan eğitimli genç kızların örtünme pratikleridir. Özdalga'ya göre, modern eğitimin laik veya dini formlarından geçmiş bu genç kadınlar aslında sahip oldukları kimlik nokatayı nazarından, geleneksel döneme tekabül eden yapısal kimlik modelinin değil, modern dönemlerin kültür endeksli bireysel kimlik edinme sürecinin bir versiyonuna örneklik teşkil etmektedirler. Bu anlamda geleneksel toplumun aile ve akrabalık bağlarına dayalı kimlik edinme sürecini yansıtmamaktadırlar; onun yerine sivil inisiyatife dayalı bireysel bir kimlik edinme sürecinin emarelerini taşımaktadırlar (Özdalga, 2007i:163).

Türkiye tarihinde yüz yıl önce modern yaşama katılım için başörtü veya peçesini çıkaran Türk kadınının yüz yıl sonra paradoksal biçimde modern bir pratik olarak başörtüsü ile sosyal ve siyasal yaşama katılım talebini artan bir görünürlükte ve yüksek bir tonda dile getirmesi, Özdalga'nın modernleşme perspektifi için anomali olarak ortaya çıkan çelişik bir durum değildir.

Özdalga'nın, başörtüsü bağlamında gerçekleştirdiği din ve toplum analizine bakıldığında yüzyıllık süreçteki değişimin kültürel, toplumsal ve siyasî matriksine yoğunlaştığı görülmektedir. Türkiye tarihinde ilk evre siyasî, sosyal ve kültürel şartlarının ve modernite algısının sonucu olarak başörtüsünü çıkarma olarak tezahür etmişken, yüz yıl sonrasında tersi istikamette bir gelişim yaşanmış, başörtüsü kullanarak modern eğitim kurumlarında eğitim alma ve profesyonel iş yaşamına katılma, aile içinde ve dışında geleneksel kadın erkek rollerinden farklı görece modern talepler önemli bir konu olarak karşımıza çıkmıştır. Özdalga, bu sürece bir hak unsuru ya da modernite ve

laiklikle çatışan bir durum olarak bakmaktan öte süreci sekülerleşmenin bir türevi olarak görmektedir.

Özdalga'nın yaklaşımında, kimlik modern evrede yapıya değil kültüre dayalı olarak edinilmektedir. Devamında ise kültür fragmanlarından biri olan din dolayısıyla kimlik edinme durumu moderniteye uyarlanmış dini formların varoluşsal sorulara cevap verme potansiyeliyle ilişkilendirilmektedir. Özdalga bağlamsal yaklaşımında, katı laiklerin iddiasının aksine modern dönemde örtünen genç kadınların dış zorunluluktan değil içsel bir aydınlanma ile bu formu tercih ettiklerini göstermektedir. Diğer taraftan bu genç kızların eğitim, istihdam, kariyer ve kadın-erkek ilişkilerine yönelik tutum, algı ve davranışları dönüştürme talepleri dış etki iddialarını temelsizleştirmektedir. Özdalga'nın din ve toplum ilişkisine yönelik birincil kaynaklardan ürettiği, ampirik çalışma metoduna başvurduğu tek tema başörtüsüdür. Özdalga, gerçekleştirdiği yirmi görüşme ile modern dönemde örtünme olgusunu hem anlamaya hem de açıklamaya çalışmıştır (Özdalga, 1998).

1968 yılında İstanbul'da kendisine giyimi dolayısıyla gerçekleştirilen müdahaleyi örnek veren Özdalga, Batı Avrupa'nın doğusuna doğru yayılan modernleşme deneyimlerinin otokratikliğine de temas etmek suretiyle, Doğu Avrupa'dan başlayarak Orta Doğu'ya kadar uzanan coğrafyadaki modernite etkisiyle Batı Avrupa'daki sürecin farklılığını, toplumsal kimlik edinme sürecinde özgürlüğün kültürel ifadesiyle ilgili hoşgörü ve radikalleşme temelinde değerlendirmektedir. Devamında Batı Avrupa dışı deneyim, kültürel farklılaşmaların dışa vurumuna varoluşsal kompleks düzeyinde tepki geliştirmek şeklinde gerçekleşmiştir. Sonuç ise simgesel düzeyde süren kavgalarla süreçlerin kesintiye uğratılmasından ibaret bir tablodur. Özdalga'nın perspektifinden bu tabloda katı laikler de gerici buldukları İslamcılar kadar sorumludur (Özdalga, 2007e:87). Üzerinde anlaşma sağlanamayan söz konusu simgelerin başında haliyle başörtüsü gelmektedir.

Özdalga'nın analizlerinde siyaset ve İslâm, eğitim ve dini grup oluşumları gibi konular sivil toplum lehine veya aleyhine gelişme potansiyeline eşit oranda sahip olgular olarak görülürken, eğitilmiş kadınların başörtüsü talepleri ise diğer meseleler kadar iki uçlu bir potansiyel taşımaktan ziyade gerçekten doğru anlaşılammış modern bir olguyu temsil etmektedir. Kavramlara yüklenen anlamlar gibi simgelere yüklenen anlamlar da dönemsel olarak değişmektedir. Başörtüsüne yüklenen dinî anlamlar ise sırasıyla şu değişim süreçlerinden geçmiştir. Geleneksel dönemde namusu; kendinden emin otokratik modernleşme döneminde taşra ve alt sınıfların göstergesi olma durumunu; son dönemlerde de tasdike/eyleme dayalı inancın sembolü işlevini üstlenmiştir. Modernite teşhirci bir hal almakla beraber Özdalga'ya göre başörtüsü, Türkiye'yi de saran kadına dönük metalaşmaya ve çıplak kadın üretimine verilen tepkiyi de içermektedir. Dahası bu tepkinin modernin tanımlanması yetkisini ellerinde bulunduranlar için özgürlüklere yönelik bir tehdit olarak algılanması da karşı tepkiyi doğurmuştur (Özdalga, 2007i:162-163).

Özdalga, içsel inancın bireysel ve sosyal dışa vurumu olan bu tür dini pratiklerle modern yaşama katılıma yönelik eleştiri ve tepkileri sosyal aktörün yapısal aidiyetlerinden gelen cemaatvari kimlik politikalarının bir yansıması olarak görüp manevî inançla bağını yadsıyarak gerici bir olgu olarak küçümsemenin çoğulcu, demokratik değerler açısından polemikleri besleyen ve modernleşmeyi tekelleştiren bir tutum olarak yadırganacak bir durum oluşturduğunu ifade eder. Nihayetinde liberal değerler bakış açısından olup biten, siyasî, sanatsal, felsefî eğilimlerle modern dönemdeki varoluşsal sorgulamanın bir benzerini, belki onlardan daha anlamlı bir temayül olan dini içerikli bir sorgulama şekilde yapmaktan ibarettir.

Özdalga, toplumsal konsensüs açısından topluma bakanları burada bir kez daha eleştirir. Çünkü yapısalcıların varsaydığı üzere içsel deneyimin, bir diğer değişle bireyselleşmenin toplumsal sonuçları her zaman bütünleşmeye hizmet etmez. Başörtüsü olgusunda olduğu üzere bu eğitilmiş, profesyonel meslek sahibi kadınlar bireysel tercihleri dolayısıyla toplumsal saygı görmeyi talep

ederlerken, saygı görmek bir yana çapraz ateşte kalmışlardır. Bu kadınlar başörtüsü pratikleriyle, modern dünya kurumlarına, yeni statü hiyerarşilerine, meslek örgütlerine, yeni toplumsal cinsiyet kimliklerine katkıda bulunmuşlardır (Özdalga, 2007k: 206).

Özdalga'nın vurguladığı şekliyle modern dünya, kendine özgü pür bir yenilik hali değil, eski ve geleneksel olanın bir arada bulunuş durumudur da aynı zamanda... Modern dünyada ataerkil formlar farklı şekillerde olsa da kendilerine alan yaratabilmektedirler. Bu durum modern dünyanın yeni formları oluşturulurken kadınların eğitim, iş ve meslek alanında olduğu gibi dinî alanda da geri planda bırakılmalarının geri tepen sonuçlarına işaret etmektedir. Örtünme ise feminen olanın modern dünyada kutsallaştırılmasıdır (Özdalga, 2007k:231).

Türkiye’de Etnik ve Dini Farklılaşma

Dinî farklılaşma modern döneme ait bir olgu olmasına karşın Türk siyasal yaşamında demokratik süreçlerin kesintiye uğramasına varan karşılıklara yol açan sonuçlar doğurmuştur. Özdalga, Türkiye’deki cemaat yapılarının iç ve dış ilişkilerinin zamanla çözülerek, siyasî ve kamusal alana dahil olmayı deneyimleme süreçlerine odaklanmaktadır. Dinî gruplar Nakşibendîler, Kadirîler ve Nurcular olarak gruplandırılmanın yanı sıra Alevilerin bu modern dönemde kimliği yeniden inşa sürecinde artan farkındalık ve toplumsal yapıya yansıyan talepler ve çeşitliliğe etkileri de aynı bağlamda değerlendirilmektedir (Özdalga, 1999c: VII-IX).

Her bir grubun geleneksel tarikat yapılanmasından farklılaşarak, sosyal sorumluluk, eğitim, farklı siyasî gruplarla ilişkiler geliştirmek gibi süreçlerle sekülerleşme eğilimine girdiklerinin altı çizilmektedir. Özdalga'nın iddiası odur ki, geleneksel dönemde kapalı yapı gösteren dini bağlılığı esas alan bu yapılanmalar, açık faaliyet gösteren gönüllü dernekleri anımsatan daha esnek yapılara dönüşmüşlerdir. Türkiye'nin doğu bölgelerinde Kürt etnik yapılar üzerinde, özellikle aşiretler arası anlaşmazlıklarda, Nakşî şeyhler uzlaştırıcı olmak gibi bir işlev de icra etmişler, yerel bir Nakşî olan Osman Hulûsî efendi ise eşraf ve siyasî temsilciler arasında yapıcı bağlar kurarak, hem nüfuz alanını genişletmiş hem de halkın modernleşmesine katkı sağlamıştır. Özdalga'nın üzerinde durduğu yapılanmalar içerisinde, Abdülhak Arvasî, Necip Fazıl ve Mehmet Akif İnan hattında ilerleyen bir damarın yanı sıra, Said Nursî’den etkilenerek varlık gösteren bir çok cemaat de yer almaktadır (Özdalga, 2014c).

Şerif Mardin’in Said Nursî araştırması üzerinden ilerleyerek Nurcu harekete yoğunlaşan Özdalga, Said Nursî’nin Kurtuluş savaşı sonrası Meclis’ten gelen konuşma davetini geri çevirdiğini hatırlatarak, katı laiklerle “de facto sekülerleşme”nin unsurları olan dinî cemaat yapıları arasındaki kutuplaşmaları, evrensel ilerleme terakkisi içerisinde konumlandırma uğraşına girişmektedir. Söz konusu Nurcu hareket O’na göre, bireye yoğunlaşmak ve davranıştan çok manevî ve mistik deneyimi öncelemek sûretiyle, iç dinamiklerle gelen bir sekülerleşme sürecinin örneği olmuştur. Devamında Özdalga, 2010 yılında İsveç Araştırma Konseyi desteğiyle yaptığı çalışmasında, dönemin Gülen Hareketini, yani Fetullahçı Terör Örgütü’nü, kentlileşen toplumda, sivil toplum kuruluşuna dönüşmeyi başarabilmiş bir yapı olduğu sonucuna varmıştır (Özdalga, 2014c: 73,96).

Özdalga, söz konusu yapılanmanın, ışık evlerinde kalan öğrencilerin, eğitimleri sonrası bu yaşamlarının sona erdiği ve bu öğrencilerin yapıya bağlılıklarının ailelerine uzanmadığına ilişkin yanılgısı da dikkat çekmektedir. Söz konusu çıkarımların veya daha doğrusu bu ön kabullerin hangi bilimsel süreçlerle edinildiğinden söz edilmediği için yanılgının kaynağı da anlamak olanaksızdır. Nihayetinde, Nurculara göre daha muhafazakâr bir yapılanmaya sahip Nakşîlerin dahi tarikat yapılarının “de facto sekülerleşme” sürecinde yapısal dönüşüm geçirmek ve farklı tonlardaki, siyasî, ekonomik ve medya yapılanmalarıyla etkin araçsal oluşumlara dönüşerek evrensel gelişim kronolojisinin seyrinde yerlerini aldıkları sonucuna varılır (Özdalga, 2014c:126).

Özdalga tarafından, dinî yapıların paradoksal olarak sekülerleşme ve modernleşme süreçlerinin uzantıları olarak görülmesi durumu, geleneksel dönemde kimlik edinmenin yapısal, aile ve akrabalık ilişkilerine koşut olmasına karşın, ulus devlet yapılarında, ailesel bağların çözülerek, kültürel düzeyde sosyal kimlik edinim süreçleri devreye girmesi ile ilişkilidir. Sosyal değişimin hızlı olduğu, modern toplumlarda gerçeklik de hızla değişirken, bu değişkenlikle başa çıkabilme stratejisi ve anlam ilişkisini sağlayan yolların kültürel oluşumlarca sağlandığı kabulü, Özdalga'nın, modern dönemde din eksenli oluşumlar analizinin temelini tesis etmektedir.

Özdalga'nın Türkiye özelinde etnik yapılarla ilişkin analizleri ise bir tek ifadeye denk gelmektedir ki o da çeşitliliğin yok edilmesi gibi son derece genellemeci bir yaklaşımın sığınağına düşmeden öte, Kıbrıs meselesinin analizi örneğinde zirveye ulaştığı haliyle, Türk milliyetçiliğinin azınlıklara yaşam hakkı tanımadığı iddiası içerir, dahası diasporadaki Türkler'in üzerindeki baskı ve hak mahrumiyeti örnekleri yok sayılır. Benzer davranış, Alevî ve Kürt vatandaşlar için de sürdürülmektedir. AB kapsamında, İnsan Hakları Danışma Kurulu'nca 2001'de hazırlanan rapor ve bu çerçevede cereyan eden tartışmalara analizlerini analiz eden Özdalga, Mümtaz Soysal, Baskın Oral ve Şerafettin Elçi'nin yaklaşımlarının karşılaştırmalı bir analizine yer vermektedir.

Soysal'ın Fransız ihtilâlinde esinlenen milliyetçi bir refleksle hareket ettiğini söyleyen Özdalga, Baskın Oral'ın bir arada yaşama vurgusunu dile getirmekte olduğunu ve bunun için tanınma gerekliliğini vurguladığını söyler. Ancak tanınmadan kastedilenin ne olduğu ise muğlaktır. Özdalga'nın Kürt meselesine yaklaşımı örneklediği üç isim üzerinden çizilen panoramaya göre, Elçi'nin yaklaşımı bir noktada Sosyal ile uzlaşır, çünkü Alevîler ve Sünnîler O'na göre azınlık değildir, ama siyasî temsil bağlamında, Türk milletinin genel temsilciliğini değil sadece bir kesimin temsilciliğini talep etmekle Elçi, Soysal'dan ayrı düşmektedir (Özdalga,2014f:159-162) .

Özdalga'nın Alevîliğe ilişkin analizinde ise tamamen ayrımcılığa maruz bir grup intibai hakimdir. İddia edilen ayrımcılığın kaynağı olarak da zorunlu din dersleri ve ibadet mekanlarına yönetimden kaynak alamama durumu gösterilmiştir. İlgili konuda tartışmaya mevzu bahis olan en önemli konu da Diyanet İşleri Başkanlığı olduğu ifade edilmektedir. Bu itirazlara verilen cevapları Özdalga, "baskıcı hoşgörü" kavramıyla özdeşleştirmektedir. Özdalga, daha ileri bir yorumla, Alevîler'in baskı altında oldukları için ulusal değer vurgularının ve sadâkatlarının ağır bastığını söylemektedir (Özdalga,2014e:173).

Özdalga'nın, Alevîler için sunduğu reçete ise Kemalist milliyetçilikten uzaklaşmak şeklinde yukarıdan bir söylemin açık bir ifadesinde kendini kaybetmektedir. Bu durum kurgusal zeminde devlet eksenli türdeş ve güçlü bir Alevî kimliği oluşturma sürecinin eleştirisine yöneliktir. Özdalga'nın çizdiği kronolojide, Türkiye'deki modernleşme süreci Alevîlik bağlamında 1970'lerdeki sol tandanslı siyasi vurgu artan bir şekilde kültürün ve geleneğin farkına varmaya dönüşmüş, 1980-1990'larda topluluğun entelektüel kesimi ancak tezahür etmiş sonucunda yazın hayatında konuyla ilgili zenginlik yaşanmıştır. Yaşanan bu süreçler diğer dini uyanışlarla doğru orantılı kimliğin sosyal bağlamını imlemektedir (Özdalga, 1999, VII-X).

Sonuç

Özdalga'nın dinin toplumsal tezahürlerinin anlaşılmasına sağladığı katkı indirgemeci yaklaşımların kapsamlı bir eleştirisini yapması ve tarihsel sosyolojik yaklaşımını Müslüman toplumların analizinde de işlevsel kılmış olmasıdır. Özdalga'nın anlamaya dayalı karşılaştırmalı analizin ortaya çıkardığı fark, Batı Avrupa'nın Ortaçağ Hristiyan Katolikliğini dönüştüren toplumsal yapısının ortaya çıkardığı şartlarla Müslüman coğrafyanın şartlarının ayrı değerlendirilmesine yaptığı vurguda ifadesini bulmaktadır. Dini tecrübenin toplumsal tezahürleri konusunda her ne kadar evrensel ve sentezci bir yaklaşım benimseyen ve Batı merkezci bakış açısının yansıması olarak modernleşme ve ilişik süreçlerle ilgili geç kalmışlık perspektifini de işe koşan Özdalga, Batı'nın

kronolojisini ortak toplumsal bağlam olarak ele almakta ve yüzyıllık bir geriden gelme durumunun yol açtığı dışa vurumları, İslâmî canlanma üzerinden analiz etmektedir.

Temel mesele çağdaşlaşmaysa, Özdalga'ya göre elitizmi aşmış eşit yurttaşlık temeline dayalı Avrupalı demokratik-liberal değerler açısından bu bir tek yola irca edilemez. Modernite teorisi, kendi içerisinde son derece tutarlı bir yaklaşım olsa da tarihsel gerçeklik modernliğin çok sayıda ve farklı yollar boyunca geliştiğine tanıklık etmiştir. Dahası Özdalga açısından, İslâm zaten dinin toplumsal tezahürleri bağlamında herhangi yeni bir simge getirmemiş sadece var olanlara yeni anlamlar yüklemiş ve böylece değişim ve dönüşümün katalizörü olma durumunu tarihte de bugün de gösterebilmiştir. Ayrıca İslâm, ilk devirlerinde tamamen uhrevî din anlayışı, bu anlamıyla ruhbanca yaşamı reddeden bir duruşla, dünyaya anlam yükleme ve bu anlam bütünlüğü içinde aidiyet, diğer bir ifadeyle kimlik sunma dinamizmini sağlayarak, Asketik Protestanlığın üstlendiğine benzer bir işlevi yerine getirmiştir. Özdalga bu değişim momentinin de İslâm'ın kendi orijinallliği ile değil mevcutta bulduğu dini simgelere, ritüellere yeni formlar kazandırarak sağladığını tekrar vurgulamaktadır.

Özdalga'nın, rasyonel bilgi dışında bilgi edinme süreçleri ve türlerine vurgu yapması veya aşkın alanının en azından bilimsel bilgi ile doğrulanamaz veya yanlışlanamazlığına atıfta bulunması bilimsel olarak anlaşılır olmakla birlikte, ilâhî dinlerin ortak öğretilerini ön plana çıkararak gerçekleşmesini en azından şimdilik muhal gördüğü, ancak nihai hedef olarak gösterdiği dini alandaki "sentez"den ne kastettiği muğlak kalmaktadır. Bu belirsizlik kendisinin üzerinde ampirik çalışmalar yürüttüğü, vitrindeki yansımaları dinin modern ve çoğulcu koşullara uyarlamış hali gibi duran ancak geri planları sır olarak kalan bir takım cemaatlerin var olma potansiyeli taşıdıklarına yaptığı vurgu kadar karmaşık ve örtük bir duruma meydan vermektedir.

Nihâî durak Özdalga'ya göre medeniyetler çatışması değil medeniyetler ittifakıdır. Beklenen, istendik durum sentez iken, Müslüman toplumların otokratik yapısının ortaya çıkardığı mevcut tablonun panoramik şema, medeniyetler ittifakı bir yana kendi içinde çağdaş toplumun temel özünü teşkil eden çeşitlilik, hoşgörü, açık fikirlilik yolunda yol alınamadığını göstermektedir. Bu coğrafyada hâlâ çağdaşlaşma treninde kompartımanların kimlerle paylaşılacağı konusunda yaygara kopartılmaya da devam edilmektedir. Nitekim dünyanın Batı Avrupa hariç geri kalan bölümü otokratik yapıyı demokratik yönde dönüştürmeyi başaramamıştır. Bunun biri içe diğeri dışa bakıştan kaynaklı iki nedeni vardır. İçe bakıştaki yanılsamayla ilgili neden, dini grupların Westfalya benzeri bir uzlaşma noktasına ulaşamamaları; her birinin kendinin İslâm'la ilişkisini yücelten diğerini dışlayan ayrıkçı bakış açısına sahip olmalarıyla, dışa bakıştaki neden ise Hobbes sedromunun yol açtığı, Doğu-Batı karşıtlığı üzerinden yaratılan düşman imgesidir.

Özdalga'nın evrensel ve demokratik yaklaşımında dini cemaatler, sekülerleşmeye giden yolun ilk basamaklarıdır. Şariat tartışmaları gereğinden fazla abartılmış konulardır. Türkiye bu tür bir tehdidi sosyolojik olarak barındırmamakla birlikte bu konu etrafında oluşan kutuplaşmalar demokrasinin geleceği için endişe vericidir. Bundan daha ötesi Müslüman coğrafyanın demokratik ve hukuki gelişimi için dini grupların çatışmalarının uzlaşma dönüşmesi laikçilerle İslâmcıların uzlaşısından daha hayati bir meseledir.

Toplumsal değişim planında kendiliğinden gerçekleşen laikleşme süreci ile laikleştirmeye dönük otokratik politikalar olarak ideolojik laikliği ayırtıran Özdalga, Batı ve Doğu'nun karşılaşmasını ve ortaya çıkan sonuçları yine tarihsel argümanlarla sosyolojik kuramlar içerisinde okumayı sürdürmektedir. Bu yaklaşımın devamı olarak Özdalga, dini alandaki popülizmi analiz ederek, din eğitimi ve başörtüsü gibi modern dönemde görünürlük kazanan toplumsal talepleri sekülerleşmenin varlığına delil göstermenin yanı sıra, İslâmî canlanmayı da şariat lehine değil hızlı sekülerleşmeye verilen tepkiler olarak ele almaktadır. Modern dönemde varlık gösterme iddiasını

sürdüren Müslüman coğrafyanın, bu istencinin sosyal alandaki görünürlükleri olan söz konusu dini canlanma, modern dönemin kültüre dayalı kimlik edinme biçiminin önemli bir bileşenidir.

İslâmi canlanmanın aslında milliyetçiliğin dinî söylemle sentezlenmiş bir versiyonu olduğunu göstermeye çalışan Özdalga, tarihsel planda Müslüman coğrafyanın kendi içinde yürüttüğü mücadelenin, karşı konulması ve geri döndürülmesi imkansız olan modernleşme süreciyle girdiği etkileşimin İslâmcılık ve milliyetçiliği kardeş ideolojiler haline getirdiğini iddia etmektedir. Batı karşısında geri kalmış Müslüman toplumların yaşadıkları aşağılanmayı ulusal çapta onarmanın ve ulusal çıkarları dile getirmede İslâmi bir söylem geliştirmelerinin etkisiyle seküler milliyetçiliğin yerini dini bir milliyetçiliğin aldığını söyleyen Özdalga, tarihsel sosyolojik bakış açısıyla Batı ve Doğu'nun kültürel karşılaşmasının son evresinin analizine yoğunlaşmaktadır.

Özdalga'ya göre, Türkiye'deki dini canlanma, otokratik modernleşmeye verilen tepkilerden ibaret olmamakla birlikte, bu durumu tamamen bu nedene indirgemek ise sosyal gerçekliğin eksik bir görünüşüne yol açacaktır. Son kertede söz konusu dini canlanma, modern dönemde kimlik edinme ve tarihsel ve kültürel birikimle modern zamanlarda da var olmanın dahası meydan okumanın toplumsal tezahürleridir.

Özdalga'nın, Türkiye üzerine yoğunlaşan tarihsel sosyolojik ilgisi ve modernite ötesi evrensel-sentezci bakışı, demokratikleşme yolunda dini alanın dönüşümüne özel önem vermesi ile karakterize olmaktadır. Evrensel tarihi gelişim çizgisinden Türkiye'ye bakan Özdalga, Türk-İslâm sentezi, cemaatler ve siyaset ilişkisi, din eğitimi ve başörtüsü gibi meseleleri yakından takip etmekte; modern ve ötesi çağda din ve toplum ilişkilerinin geleceğine projektör tutmaya çalışmaktadır. Ancak O'nun bakış açısının Batı merkezilikten tamamen sıyrıldığını iddia etmek zor olduğu gibi sosyolojik gerçekliğin anlaşılmasına dönemsel değişkenlikler içerse de serinkanlı bir analiz getirmeye çalıştığını yadsımak da eşdeğer ölçüde olanaksızdır.

KAYNAKÇA

- Blackledge, D and Hunt, B. (1991) *Sociological Interpretations of Education*, New York: Routledge
- Bourdieu, P. ve Passeron, J.C. (2015) *Yeniden Üretim, Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri* (A. Sümer, L. Ünsaldı, çev) Ankara: Heretik
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (1998) *Modern Türkiye'de Örtünme Sorunu Resmi Laiklik ve Popüler İslam*, (Y. Alogan çev). İstanbul: Sarmal
- Özdalga, E. (1999a) "Preface" in *Naqshbandis in Western and Central Asia*, (E. Özdalga ed.) İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul Transactions. Vol.9
- Özdalga, E. (1999b) "Education in the Name of 'Order and Progress' Reflections on the Recent Eight Year Obligatory School Reform in Turkey" *The Muslim Word*, Vol. LXXXIX, No. 3-4, July-October, 1999.
- Özdalga, E. (1999c) *Alevi Kimliği*, (T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere ed.) (B. K. Torun ve H. Torun çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Özdalga, E. (1999d). "Sivil Toplum ve Düşmanları Türkiye'de İslâmcı Öğrenci Hareketi İçindeki Son Gelişmeler Işığında Bir Tartışmaya Dair Düşünceler" *Sivil Toplum Demokrasi ve İslam Dünyası* içinde, (E. Özdalga ve S. Persson ed.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Özdalga, E. (2000) "Worldly Asceticism in Islamic Casting. Fetullah Gülen's Inspired Piety and Activism" *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 9:17, 83-104

- Özdalga, E. (2001) "Preface" in *Sufism Music and Society in Turkey and The Middle East*, (E. Özdalga ed.) İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul Transactions. Vol.10
- Özdalga, E. (2002) "Civil Society and Its Enemies: Reflections on a Debate in the Light of Recent Developments within the Islamic Student Movement in Turkey" in *Civil Society Democracy and The Muslim World*, (E. Özdalga and S. Persson, ed.) İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul Transactions. Vol.7
- Özdalga, E. (2003) "Secularizing Trend in Fetullah Gulen's Movement: Impasse or Opportunity for Further Renewal?" *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 12:1, 61-73.
- Özdalga, E. (2006) "Hidden Arab; A Critical Reading of the Notion of 'Turkish Islam' *Middle Eastern Studies*, 42:4, 551-570.
- Özdalga, E. (2007a) "Din, Din mi; Yoksa Başka Bir Şey mi? Din Olgusuna İndirgemeci Yaklaşımların Ön Eleştirisi", *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007b) "Modern Bir Haçlının Yetersizlikleri Montgomery Watt ve İslâm'ı Tarihselcilikle Fethetmedeki Zorluklar", *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007c) "Siyasi İslâm-Liberal Demokrasinin Anomalisi mi?" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007d). "Türkiye'de İslâmi Uyanış ve Radikalizm Üzerine" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007e). "Sivil Toplum ve Düşmanları Türkiye'de İslâmcı Öğrenci Hareketi İçindeki Son Gelişmeler Işığında Bir Tartışmaya Dair Düşünceler" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007f). "İyiliğin ve Kötülüğün Sembolleri Olarak Doğu ve Batı Modernite Karşısında Müslüman Türk Aydınları" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007g). "Türkiye'de Siyasi Liderler ve Demokrasi Necmettin Erbakan: İktidar Uğruna Demokrasi" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007h). "Necip Fazıl Kısakürek: Tasavvuf Bahçesinde Kahraman Milliyetçi Bir Türk İslâmcı Aydını Hakkında Parça Parça İzlenimler" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007i). "Yasaklanan ve Zorla Kabul Ettirilmeye Çalışılan Örtünme Günümüzün Tartışmalı Konusu Üzerine Bazı Düşünceler" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007j). "Düzen ve İlerleme Adına Eğitim Türkiye'de Sekiz Yıllık Zorunlu Eğitim Reformu Üzerine Düşünceler" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007k). "Kadınlık, Onur ve İman İslâmcı Bir Kadının Hayat Hikâyesi Üzerine Düşünceler" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007l). "İslâmi Kalıba Dökülen Dünyevi Çilecilik: Fetullah Gülen'in Dindarlığı ve Eylemciliği" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim

- Özdalga, E. (2007m). "Fetullah Gülen Hareketinde Laikleşme Eğilimleri: Tıkanma mı, Yoksa Yenilenme Fırsatı mı?" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2007n). "Fetullah Gülen'in İzinde: Üç Kadın Öğretmenin Hayat Hikâyesi" *İslamcılığın Türkiye Seyri* içinde, (G. Türkoğlu, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2009) "Islamism and Nationalism as Sister Ideologies: Reflections on the Politization of Islam in a Longue Durée Perspective", *Middle Eastern Studies*, 45:3, 407-423.
- Özdalga, E. (2010) "Introduction" in *Late Ottoman Society*, (B.C. Fortuna and U. Freitag ed.) London and New York: Routledge
- Özdalga, E. (2014a). "Örtüşen İdeolojiler Olarak İslâmcılık ve Milliyetçilik: Uzun Dönemli Tarihsel Bir Bakış Açısıyla İslâm'ın Siyasallaşması Üzerine", *Kimlik Denklemleri* içinde, (S. Tunçel, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2014b). "Gizlenmiş Arap: Türk İslâmı Kavramına İlişkin Eleştirel Bir Okuma", *Kimlik Denklemleri* içinde, (S. Tunçel, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2014c). "Modern Türkiye'de Sufî Temelli Cemaatlerin Dönüşümü: Nakşibendiler, Nurcular ve Gülen Cemaati", *Kimlik Denklemleri* içinde, (S. Tunçel, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2014d). "Edebiyat, Din ve Ulusal Kimlikler Arasındaki İlişki Üzerine Düşünceler", *Kimlik Denklemleri* içinde, (S. Tunçel, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2014e). "Avrupa Birliği Entegrasyon Süreci Bağlamında Alevi Kimliği", *Kimlik Denklemleri* içinde, (S. Tunçel, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2014f). "Sekülerizm", *Kimlik Denklemleri* içinde, (S. Tunçel, çev). İstanbul: İletişim
- Özdalga, E. (2016). "Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji", *Tarihsel Sosyoloji* içinde (E. Özdalga, ed.) Ankara: Doğubatu